

Προπτυχιακή Εργασία

Νιώτη Ελένη-Χριστίνα

Το Οιονεί Σύνταγμα της Αρχαίας Αθήνας

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΤΟ ΘΕΜΑ Το θέμα της παρούσας εργασίας αφορά στο «Οιονεί Σύνταγμα» της Αρχαίας Αθήνας. Γίνεται παρουσίαση της 'Πολιτείας' των Αθηναίων, των θεμελιωδών δηλαδή Νόμων που αποτέλεσαν τη βάση πάνω στην οποία χτίστηκε το οικοδόμημα της Αθηναϊκής Δημοκρατίας. Γίνεται, αρχικά, αναφορά στην έννοια του σύγχρονου Συντάγματος και στη σχέση του με τα συνταγματικά μορφόματα που αποκαλούνται «Οιονεί Συντάγματα» ή «προσυντάγματα». Ακολουθεί η έννοια της 'Πολιτείας' και η θεμελίωση της θέσης ότι οι Νόμοι του Δράκοντα, του Σόλωνα και του Κλεισθένη αποτελούν «οιονεί Συντάγματα» που εμφανίστηκαν στην αρχαία Αθήνα. Γίνεται παρουσίαση του ουσιαστικού περιεχομένου των Νόμων αυτών, αφού προηγείται μια μικρή έκθεση των πολιτικών, κοινωνικών και οικονομι-κών συνθηκών που προηγήθηκαν της θέσπισής τους. Έπεται η αναφορά στην διαμόρφωσή τους κατά την περίοδο της Δημοκρατίας. Τέλος, γίνεται μια διερεύνηση του Αθηναϊκού Συντάγματος μέσα από μια σύγχρονη σκοπιά και ακολουθείται από περιγραφή του πολιτεύματος της Δημοκρατίας, εκείνου δηλαδή του πολιτεύματος που θεμελιώθηκε από τους Νόμους αυτούς, καθώς και των ελευθεριών των πολιτών, ως επισφράγισμα της δημοκρατικής δομής της Πολιτείας. 5

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΚΑΙ «ΟΙΟΝΕΙ» ΣΥΝΤΑΓΜΑ 1.1 ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ Η έννοια του Συντάγματος, αν και θεμελιώδης τόσο για το συνταγματικό δίκαιο, όσο και για τη συνολική έννομη τάξη, δεν έχει οριστεί σήμερα με καθολικά αποδεκτό τρόπο. Υπάρχουν δύο προσεγγίσεις, έντονα αντιτιθέμενες μεταξύ τους : η «παραδοσιακή» και η «σύγχρονη». Σύμφωνα με την παραδοσιακή θεωρία, που αντανακλά τις απόψεις, ό-πως είχαν διαμορφωθεί την εποχή του δυτικού συνταγματισμού, το Σύνταγμα διακρίνεται σε ουσιαστικό και τυπικό, θεωρώντας ότι οι δύο αυτές υποστάσεις- corpus και animus- μπορούν να μην συνυπάρχουν, οπότε μπορεί, για παρά-δειγμα, να θεωρηθεί ως Σύνταγμα ένα σύνολο θεμελιωδών κανόνων, το οποίο δεν έχει γραπτή μορφή. Κυρίως, όμως -και εδώ έγκειται η ουσιαστικότερη διαφοροποίηση των δύο θεωρήσεων- θεωρείται ότι το Σύνταγμα ρυθμίζει μόνο τις κρατικές σχέσεις και τις σχέσεις κράτους-πολιτών και ότι οι σχέσεις μεταξύ ιδιωτών ρυθμίζονται αποκλειστικά και μόνο από το ιδιωτικό δίκαιο. Βασίζεται, δηλαδή, ως θεωρία, στη διάκριση μεταξύ ιδιωτικού και δημοσίου δικαίου (δυσιαστική θεωρία), εντάσσοντας στο δεύτερο το Συνταγματικό δίκαιο. Ο αντίλογος σε αυτήν την θεωρία είναι ισχυρός. Η εξέλιξη των Συνταγμάτων, κυρίως με την αδιαμφισβήτητη μετάβαση σε ένα κοινωνικό κράτος δικαίου, καθιστά αναγκαία την επανεξέταση της παραδοσιακής θεωρίας. Το Σύνταγμα, σήμερα, είναι ένα σύνολο ουσιαστικών και τυπικών στοιχείων, αδιάρρηκτα συνδεδεμένων μεταξύ τους. Η ουσία του (το θεμελιώδες, το γενικό και το καθολικό), που αποτελεί και το περιεχόμενο του, δεν μπορεί να ειπωθεί ξεχωριστά από τον τύπο (το γραπτό, το αυστηρό και το υπέρτατο). Το Σύνταγμα με τη σύγχρονη έννοια, είναι ένας τεχνικός νομικός όρος με συγκεκριμένο περιεχόμενο, η έλλειψη δε κάποιου από αυτά τα στοιχεία αποκλείει την ύπαρξή του. Κυρίως, όμως, το Σύνταγμα, μετά και την ανα-θεώρηση του 2001, ρητά (ά. 25 §1)2 εκτείνεται και στις ιδιωτικές σχέσεις και έτσι το συνταγματικό δίκαιο καθίσταται

‘υπερδημόσιο’. Είναι ο καθολικός νόμος που ρυθμίζει τη συνολική έννομη τάξη, το κανονιστικό του πεδίο έχει δι-ευρυνθεί και καθιστά τη στήριξη της παραδοσιακής θεωρίας άνευ αντικειμέ-νου. Σύμφωνα, λοιπόν, με τα παραπάνω μπορεί να δοθεί ένας αρκετά επαρκής ορισμός για το τι είναι Σύνταγμα : είναι ο γραπτός, σε ιδιαίτερο κείμενο διατυπωμένος, υπέρτατος, γενικός, καθολικός, θεμελιώδης νόμος, που έχει τεθεί 1 Γενικά για την έννοια του Συντάγματος, βλ. Δημητρόπουλου, ‘Το Σύνταγμα ως βάση της έννομης τάξης’, Αθήνα 2002 , Δημητρόπουλου, ‘Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου I’,2001, σελ. 101επ 2 « Τα δικαιώματα του ανθρώπου ως ατόμου και ως μέλους του κοινωνικού συνόλου και η αρχή του κοινωνικού κράτους δικαίου τελούν υπό την εγγύηση του Κράτους. Όλα τα κρατικά όργανα υποχρε-ούνται να διασφαλίζουν την ανεμπόδιστη και αποτελεσματική άσκησή τους. Τα δικαιώματα αυτά ισχύουν και στις σχέσεις μεταξύ ιδιωτών»

6

με ειδική διαδικασία δυσχερέστερη της προβλεπόμενης για τους κοινούς νόμους, των οποίων ιεραρχικά προΐσταται³. Το Σύνταγμα, κατά πρώτον, είναι «νόμος» (lex). Είναι ένα σύνολο κα-νόνων δικαίου, δεν είναι πολιτεία, ούτε πολίτευμα, αλλά καθιερώνει πολίτευ-μα. Το Σύνταγμα είναι «ο θεμελιώδης νόμος»(lex fundamentalis). Περιλαμβάνει τους πλέον βασικούς, τους σημαντικότερους κανόνες της έννομης τάξης και είναι συνυφασμένο ως έννοια με αυτούς. Ένας θεμελιώδης κανόνας είναι συνταγματικός “ipso jure” και το Σύνταγμα περιέχει μόνο θεμελιώδεις κανό-νες. Το Σύνταγμα είναι «γενικός νόμος» (lex generalis), περιέχει κανόνες με ευρύ περιεχόμενο και ρόλος του κοινού δικαίου είναι να τους εξειδικεύει. Το Σύνταγμα είναι «καθολικός νόμος» (lex universalis), ρυθμίζει, δηλαδή, τη συ-νολική έννομη τάξη και όχι μόνο τις σχέσεις δημοσίου δικαίου. Αυτά είναι τα τρία ουσιαστικά χαρακτηριστικά της έννοιας του Συντάγματος. Το Σύνταγμα είναι ο «υπέρτατος νόμος» (suprema lex), βρίσκεται στην κορυφή της ιεραρχίας της έννομης τάξης και υπερέχει τυπικά των κοινών νό-μων. Είναι, επίσης, «αυστηρός νόμος» (dura lex), που σημαίνει ότι μεταβάλλε-ται με δυσχερέστερη διαδικασία από τους κοινούς νόμους . Τέλος, είναι «γρα-πτός νόμος» (lex scripta) , μπορούν να υπάρξουν όμως και εθιμικοί συνταγμα-τικοί κανόνες. Αυτά είναι τα τρία τυπικά χαρακτηριστικά του Συντάγματος. Τα χαρακτηριστικά αυτά δεν δημιουργήθηκαν όλα μαζί. Το στοιχείο-πυρήνας του Συντάγματος είναι ‘το θεμελιώδες’, είναι η ίδια η ουσία του Συ-ντάγματος και ταυτίζεται με αυτό. Γύρω από αυτό το στοιχείο προέκυψαν όλα τα υπόλοιπα χαρακτηριστικά, ως συνέπεια της εξελικτικής πορείας των Συ-νταγμάτων. Είναι δηλαδή ο ίδιος ο θεμελιώδης χαρακτήρας του Συντάγματος που οδήγησε στην τυπική του υπεροχή. 1.2 ΤΟ «ΟΙΟΝΕΙ» ΣΥΝΤΑΓΜΑ⁴ Η εμφάνιση των σύγχρονων Συνταγμάτων, όπως ορίστηκαν παραπάνω, δεν έγινε ξαφνικά, στιγμιαία, αλλά είχε προηγηθεί μια μακρά διαδικασία, κατά την οποία ατελείς συνταγματικές μορφές εξελίχθηκαν σταδιακά σε Συντάγμα-τα. Σύνταγμα με τη σύγχρονη έννοια, εμφανίστηκε για πρώτη φορά το 1787. Πρόκειται για το Σύνταγμα των Ηνωμένων Πολιτειών Αμερικής, το πρώτο που συγκεντρώνει το σύνολο των χαρακτηριστικών των σύγχρονων Συ-νταγμάτων και το οποίο αποτελεί την αφετηρία της ιστορίας τους. Οτιδήποτε προηγήθηκε αυτής της ημερομηνίας, δεν αποτελεί Σύνταγμα με τη σύγχρονη έννοια, αλλά ατελές συνταγματικό μόρφωμα που εντάσσεται στην προϊστορία των Συνταγμάτων και ονομάζεται «προσύνταγμα» ή «οιονεί Σύνταγμα».

³ Δημητρόπουλου, ‘Το Σύνταγμα ως βάση της έννομης τάξης’, Αθήνα 2002 ,σελ.29 4 Για την έννοια του «οιονεί « Συντάγματος, βλ. Δημητρόπουλου, ‘Το Σύνταγμα ως βάση

της έννομης τάξης', εκδ. Σάκκουλα 2002 ,σελ. 36 επ. και 101 επ.

7

« 'Οιονεί Σύνταγμα' είναι οποιοδήποτε συνταγματικό μόρφωμα συγκε-ντρώνει ορισμένα, όχι όμως όλα τα τυπικά και ουσιαστικά χαρακτηριστικά του σύγχρονου νομικού Συντάγματος. Είναι συνταγματικό μόρφωμα, μη πλήρης, ατε-λής «(προ)συνταγματική μορφή», με διάφορα τυπικά ή ουσιαστικά συνταγματικά χαρακτηριστικά, τα οποία όμως δεν έχουν αποκτήσει πλήρη μορφή Συντάγματος, στην κυριολεξία του σύγχρονου νομικού όρου» 5 . Χαρακτηρίζεται από το γεγο-νός ότι δεν διακρίνεται με σαφήνεια από το κοινό δίκαιο. Όπως όμως και το σύγχρονο Σύνταγμα, προκύπτει μετά από περιόδους κοινωνικοπολιτικής ανα-ταραχής και θεσπίζεται προκειμένου να ρυθμίσει τα θεμελιώδη ζητήματα που προκάλεσαν την αναταραχή αυτή. Παρόλα αυτά, σε σχέση με το Σύνταγμα, το «οιονεί Σύνταγμα» είναι 'πρώιμο', γιατί υπάρχει πριν την ψήφιση Συντάγμα-τος. Είναι όμως πρώιμο και με μια άλλη έννοια. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, το 'θεμελιώδες', ως χαρακτηριστικό, ταυτίζεται με το ίδιο το Σύ-νταγμα. Ήταν, ιστορικά, το πρώτο στοιχείο που εμφανίστηκε και σηματοδο-τούσε κανόνες δικαίου που, αν και δε διέφεραν από το κοινό δίκαιο, περιείχαν διατάξεις θεμελιώδους σημασίας για την έννομη τάξη μέσα στην οποία θεσπί-στηκαν. Σταδιακά εμφανίστηκαν και τα λοιπά χαρακτηριστικά -ιδιαίτερα τα τυπικά-που ολοκλήρωσαν την έννοια του σύγχρονου Συντάγματος. Μέχρι τότε, δεν υπήρχαν συντάγματα, αλλά «οιονεί Συντάγματα» στα οποία τύπος και ου-σία δεν είχαν ακόμα αποτελέσει ένα ενιαίο, αδιάσπαστο σύνολο' ήταν δηλαδή 'πρώιμα'. Τα «οιονεί Συντάγματα» ή «προσυντάγματα», ως συνταγματικά μορ-φώματα αποσυνδεδεμένα από τα τυπικά χαρακτηριστικά, διακρίνονται σε 'γραπτά' και 'άγραφα' και τα γραπτά σε 'ενιαία' και 'διάσπαρτα'. Είναι πάντα 'ήπια' και μόνο 'ισοδύναμα' με τους κοινούς νόμους. 1.3 ΤΟ «ΟΙΟΝΕΙ» ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΑΘΗΝΑΣ Ένα πολύ χαρακτηριστικό παράδειγμα «οιονεί Συντάγματος» αποτελεί η Magna Carta του 1215. Όμως, η προϊστορία των σύγχρονων Συνταγμάτων ανάγεται σε χρόνους πολύ παλαιότερους και, μάλιστα, στην ελληνική αρχαιό-τητα.. Η Ρήτρα του Λυκούργου στη Σπάρτη και οι Νόμοι του Δράκοντα, του Σόλωνα και του Κλεισθένη στην Αθήνα είναι νόμοι με συνταγματικό χαρα-κτήρα, λόγω της μεγάλης τους σπουδαιότητας. Πιο ειδικά, η έννοια του Συντάγματος δεν είναι άγνωστη στην αρχαία Αθήνα. Η λέξη 'πολιτεία' πλησιάζει εννοιολογικά εκείνη του σύγχρονου Συ-ντάγματος και σημαίνει, μεταξύ άλλων, σύνταγμα, πολιτική οργάνωση, πολι-τική εξουσία, διακυβέρνηση⁷. Κατά τον Αριστοτέλη « ἔστι δὲ πολιτεία πόλεως τάξις τῶν τε ἄλλων ἀρχῶν καὶ μάλιστα τῆς κυρίας πάντων. κύριον μὲν γὰρ πανταχοῦ 5 Δημητρόπουλου, 'Το Σύνταγμα ως βάση της έννομης τάξης', εκδ. Σάκκουλα 2002 ,σελ. 101 § 110 6 κεφ.1-Α § 7 7 Βελισσαροπούλου-Καράκωστα, 'Θεσμοί της Αρχαιότητας-Η Πόλις', Αθήνα ,1987, σελ.85

8

τὸ πολίτευμα τῆς πόλεως, πολίτευμα δ' ἔστιν ἡ πολιτεία.»⁸ και «πρὸς γὰρ τὰς πολιτείας τοὺς νόμους δεῖ τίθεσθαι καὶ τίθενται πάντες, ἀλλ' οὐ τὰς πολιτείας πρὸς τοὺς νόμους. πολιτεία μὲν γὰρ ἔστι τάξις ταῖς πόλεσιν ἢ περὶ τὰς ἀρχάς, τίνα τρόπον νενέμηνται, καὶ τί τὸ κύριον τῆς πολιτείας καὶ τί τὸ τέλος ἐκάστης τῆς κοινωνίας ἔστιν· νόμοι δ' οἱ κεχωρισμένοι τῶν δηλούντων τὴν πολιτείαν, καθ' οὓς δεῖ τοὺς ἄρχοντας ἄρχειν καὶ φυλάττειν τοὺς παραβαίνοντας αὐτούς. ὥστε δηλον ὅτο τὰς διαφορὰς

ἀναγκαῖον καὶ τὸν ὄρισμὸν ἔχειν τῆς πολιτείας ἐκάστης καὶ πρὸς τὰς τῶν νόμων θέσεις· οὐ γὰρ οἶόν τε τοὺς νόμους συμφέρειν ταῖς ὀλιγαρχίαις οὐδέ ταῖς δημοκρατίαις πάσαις, εἴπερ δὴ πλείους καὶ μὴ μία δημοκρατία μηδὲ ὀλιγαρχία μόνον ἔστιν.»⁹ Από τα παραπάνω γίνεται σαφές ότι η Πολιτεία του Αριστοτέλη συμπίπτει σε πολλά σημεία με την έννοια του Συντάγματος. Πρόκειται για κανόνες, οι οποίοι διαχωρίζονται από τους «νόμους», αποτελώντας ένα διακριτό σύνολο. Προέκυψαν μετά από περιόδους κοινωνικοπολιτικών αναταραχών και ρυθμίζουν τα βασικά ζητήματα που οδήγησαν στην αναταραχή, ζητήματα θεμελιώδη και ζωτικά για την πόλη. Το περιεχόμενό τους είναι καθολικό και ως προς αυτό συμπίπτει απόλυτα με την καθολικότητα των σύγχρονων Συνταγμάτων, σε αντίθεση με εκείνα της εποχής του δυτικού συνταγματισμού, που τέθηκαν για να καθορίσουν σχέσεις δημοσίου δικαίου. Ρυθμίζουν δηλαδή τη συνολική έννομη τάξη, τόσο σχέσεις ‘δημόσιες’, όπως η μορφή του πολιτεύματος, το σπουδαιότερο ὄργανο και των τρόπων που κατανέμονται οι εξουσίες, όσο και σχέσεις ‘ιδιωτικές’, όπως ο σκοπός της κάθε κοινωνίας. ‘Πόλις’, ‘Πολίτης’ και ‘Πολιτεία’ είναι λέξεις ομόρριζες και ἄρρηκτα συνδεδεμένες μεταξύ τους. Το σύνολο των πολιτών είναι η πόλη και όλες οι δραστηριότητες των πολιτών ονομάζονται ‘πολιτεία’¹⁰, και έτσι το Σύ-νταγμα ρυθμίζει το σύνολο της κοινωνικοκρατικής ζωής. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η «Σεισάχθεια» του Σόλωνα με την οποία ρυθμίστηκαν τα χρέη των εκτημόρων και απαγορεύτηκε ο δανεισμός με εγγύηση το σώμα. Πρόκειται για κανόνες γραπτούς, στο σύνολό τους, οι οποίοι αν και προστατεύονται με ιδιαίτερο τρόπο από μεταβολές και διακρίνονται από το κοινό δίκαιο, εντούτοις δεν διακρίνονται από την αυστηρότητα και την τυπική ανωτερότητα, έτσι όπως έχουν διαμορφωθεί αυτά τα χαρακτηριστικά στη σύγχρονη έννοια του Συντάγματος. 8 « ‘Πολιτεία’ της πόλης είναι η οργάνωση όλων των εξουσιών και κυρίως της κυρίαρχης εξουσίας. Γιατί το πολίτευμα της πόλης κυριαρχεί παντού και το πολίτευμα είναι η ‘πολιτεία’ .», Αριστοτέλη, ‘Πολιτικά’ 1278b 8-10. 9 « Γιατί οι νόμοι πρέπει να τίθενται βάσει της ‘πολιτείας’ και έτσι τίθενται όλοι οι νόμοι, και όχι τα πολιτεύματα βάσει των νόμων. Πολίτευμα είναι η οργάνωση των εξουσιών της πόλης, με ποιο τρόπο κατανέμονται, ποιο είναι το κυρίαρχο ὄργανο της πόλης και ποιος είναι ο σκοπός της κάθε κοι-νωνίας. Οι δε νόμοι διαχωρίζονται από εκείνους που καθορίζουν το πολίτευμα, και σύμφωνα με τούτους οι ἄρχοντες πρέπει να ἄρχουν και να τους προστατεύουν από τους παραβάτες. Είναι ανάγκη, λοιπόν, ο πολιτικός να γνωρίζει τις παραλλαγές και διαφορές κάθε πολιτεύματος, και να ορίζει νό-μους ανάλογους. Δεν είναι ἄλλωστε δυνατόν οι ίδιοι νόμοι να συμφέρουν όλες τις ὀλιγαρχίες, ούτε όλες τις δημοκρατίες, δεδομένου ότι υπάρχουν περισσότερα είδη δημοκρατίας και ὀλιγαρχίας από ένα», Αριστοτέλη, ‘Πολιτικά’, 1289a 11-26, μτφρ. Φιλολογική Ομάδα Κάκτου. 10 Βελισσαροπούλου-Καράκωστα, ‘Θεσμοί της Αρχαιότητας-Η Πόλις’, Αθήνα, 1987, σελ.86

9

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2 Η ΑΘΗΝΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΪΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ- ΟΙ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΠΡΙΝ ΤΟΝ ΔΡΑΚΟΝΤΑ. 2.1 Ο ΣΥΝΟΙΚΙΣΜΟΣ Η συνένωση των διαφόρων περιοχών της Αττικής υπό την εξουσία της Αθήνας αναφέρεται, ιστορικά, με τον όρο «συνοικισμός». Ο Πλούταρχος τον αποδίδει στον βασιλιά Θησέα¹¹, ορθό όμως είναι να θεωρήσουμε τον συνοικισμό ως μια μακροχρόνια ιστορική διαδικασία, η οποία ολοκληρώθηκε γύρω στον 8ο αι. π.Χ., με την ενσωμάτωση της Ελευσίνας¹². Ο 8ος αιώνας είναι και η εποχή που η Αθήνα προβάλλει στο προσκήνιο της ιστορίας, μια εποχή για την οποία, όμως, οι ιστορικές πηγές είναι ιδιαίτερα ελλιπείς· μπορούμε όμως να συμπεράνουμε ότι πρόκειται

για την εποχή κατά την οποία τέθηκαν τα θεμέλια της πόλης-κράτους των Αθηνών. 2.2 ΟΙ ΑΘΗΝΑΙΟΙ ΠΟΛΙΤΕΣ Στα αρχαϊκά χρόνια, οι Αθηναίοι πολίτες ανήκαν σε διάφορες κοινωνικές ομάδες. Ο «οἶκος», δηλαδή η πατριαρχική οικογένεια, είναι η πλέον παλιά κοινοτική οργάνωση, το κύτταρο της κοινωνίας¹³. Έχει αρχηγό έναν άρρενα, περιουσιακά στοιχεία τα οποία ανήκουν στον οἶκο και κοινή θρησκευτική λατρεία. Το «γένος» είναι μια ευρεία ομάδα, η οποία έχει αρχηγό, δική της λατρεία, διοίκηση, δικαιοσύνη και αποκλειστική εξουσία στα μέλη της. Συνδέονται τα μέλη μεταξύ τους με κάποιου είδους συγγένεια, μια κατ' αρρενογονία καταγωγή, γι' αυτό και η ιδιότητά τους είναι αποκλειστικά κληρονομική¹⁴. Η «φρατρία» είναι οικογενειακού τύπου ένωση και λειτουργεί σαν ιδιωτικός σύλλογος, εκδίδοντας ψηφίσματα για την οργάνωση, τη λειτουργία και την αποδοχή νέων μελών, παίζει δε καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση των πολιτών που είναι μέλη της. Ασχολείται με ζητήματα οικογενειακά και λατρευτικά. 11 Πλούταρχου, 'Θησέας', 21 12 Βελισσαροπούλου-Καράκωστα, 'Θεσμοί της Αρχαιότητας-Η Πόλις', Αθήνα, 1987, σελ.32 13 Ο Αριστοτέλης αναφέρει: «ἡ μὲν οὖν εἰς πᾶσαν ἡμέραν σπινεστηκυῖα κοινωνία κατὰ φύσιν οἶκός ἐστιν» (μτφρ. «έτσι η εκ φύσεως διαρκής κοινωνία είναι η οικογένεια»), Αριστοτέλη, 'Πολιτικά', 1252 b 12-14, εκδ. Κάκτος, 1993, μτφρ. Φιλολογική Ομάδα Κάκτου 14 Σχετικά με μια διαφωνία για το περιεχόμενο της έννοιας του γένους, βλ. Βελισσαροπούλου-Καράκωστα, όπ.παρ. σελ. 49-51

10

Η τέσσερις ιωνικές «φυλές» της αρχαϊκής Αθήνας ήταν επίσης συγγενικές ενώσεις και είχαν αρχηγό, τον «φυλοβασιλέα». Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη¹⁵, κάθε φυλή διαιρούταν σε τρεις «τριτύες» (άρα συνολικά υπήρχαν δώδεκα) και δώδεκα «ναυκραρίες» (άρα σαράντα οκτώ). Οι ναυκραρίες ήταν διοικητικές μονάδες, ασχολούνταν με την προμήθεια πλοίων και είχαν αρχηγό τον «ναύκραρο», του οποίου οι ακριβείς αρμοδιότητες δεν είναι γνωστές, όμως κατά τη μαρτυρία του Ηρόδοτου¹⁶, είχε σημαντικό ρόλο στην Αθηναϊκή κοινωνία.. Δεν είναι γνωστό όμως το κατά πόσο ισχύει αυτό. Δεν υπάρχουν ακριβείς πληροφορίες για τις ομάδες αυτές, ούτε για το πότε και πως δημιουργήθηκαν. Είναι, όμως, ιδιαίτερα σημαντικό να αναφερθεί μια άποψη, που αφορά την εσωτερική τους σχέση. Υποστηρίζεται ότι η θεωρία της εξέλιξης, με αφετηρία την οικογένεια, είναι εν προκειμένω εσφαλμένη. Όλοι αυτοί οι κοινωνικοί σχηματισμοί είχαν τον δικό τους ανεξάρτητο ρόλο μέσα στην Αθηναϊκή κοινωνία, καλύπτοντας κενά του Αθηναϊκού κράτους. Δεν πρόκειται, δηλαδή, για τεχνητές μονάδες, που εντάσσονται η μία μέσα στην άλλη, αλλά για σχηματισμούς που προέκυψαν μέσα από τις κοινωνικές συνθήκες^{17 18}. 2.3 Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ Οι ιστορικές πηγές σχετικά με την οικονομία της αρχαϊκής περιόδου είναι λιγοστές ενώ αρκετά στοιχεία προέρχονται από συγγραφείς μεταγενέστερους, που δεν είχαν άμεση γνώση των συνθηκών. Κάποια όμως γενικά συμπεράσματα, μπορούν να συναχθούν με αρκετή ασφάλεια. Η οικονομία βασιζόταν στην γεωργία. Η έγγεια ιδιοκτησία και η συνακόλουθη γεωπρόσοδος αποτελούν προνόμια των ευγενών και βασίζονται κυρίως στην εργασία των φτωχών Αθηναίων. Οι τελευταίοι έχουν ελάχιστα εισοδήματα και ασχολούνται, κατά κύριο λόγο με τη γη, αλλά και με κάποια άλλα επαγγέλματα. 2.4 Η ΠΟΛΙΤΕΙΑΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ 2.4.1 Η μοναρχία Στην Αθήνα, όπως και σε όλες οι περιοχές της Ελλάδας, αρχικά υπήρχε «μοναρχία». Ο «βασιλεύς» είναι αρχηγός του στρατού και έχει ανώτατα ιερατικά και δικαιοδοτικά καθήκοντα. Πλάι στον βασιλέα, από πολύ νωρίς, βρίσκεται ένα συμβούλιο

γερόντων, ο «Άρειος Πάγος», που τον συνδράμει στην ά-
15 Αριστοτέλη, 'Αθηναίων Πολιτεία', 8.3 16 Ηροδότου, 'Ιστορία', (βιβλίο V-
Τερψιχόρη) 71 17 Βελισσαροπούλου- Καράκωστα, όπ.παρ. σελ 112 18 σχετικά με τις
υποδιαίρεσεις των πολιτών, βλ. Βελισσαροπούλου- Καράκωστα, όπ.παρ., σελ.49-
51,111επ.

11

σκηση των αρμοδιοτήτων του. Τα μέλη του, ενδεχομένως αρχικά και με κλη-ρονομική
αρμοδιότητα, προέρχονται από την αριστοκρατική τάξη. Τέλος, υ-πάρχει και μια
υποτυπώδης «λαϊκή συνέλευση» (ο πρόδρομος της εκκλησίας του Δήμου) με ελάχιστες
αρμοδιότητες. Στην εποχή της βασιλείας, το δίκαιο είναι άγραφο. Προέρχεται από τους
θεούς και ο βασιλιάς είναι εκείνος που το μεταφέρει στους πολίτες, με τις 'θέ-μιστες'.
Παράλληλα, υπάρχει και η 'Δίκη' που δεν προέρχεται από κάποιο θεό, αλλά από το περί
δικαίου αίσθημα των ανθρώπων της κοινωνίας και αποτελεί σημαντική πηγή κανόνων
δικαίου, που εκτείνεται όμως σε πιο ειδικά ζητήμα-τα. Πολλές φορές, δε, η μακρά και
σταθερή ύπαρξη των εθιμικών κανόνων δι-καίου, ακριβώς λόγω της αντοχής τους στο
χρόνο, οδηγούσε στο να θεωρού-νται και αυτοί θεϊκής προέλευσης¹⁹. 2.4.2. Η ολιγαρχία
Σχεδόν, όμως, ταυτόχρονα, με την εμφάνιση της πόλης-κράτους, το πο-λίτευμα
μετατρέπεται σε «αριστοκρατικό», με μια ιστορική διαδικασία σχεδόν άγνωστη σε εμάς,
αλλά σίγουρα όχι απότομη και ξαφνική. Οι αριστοκράτες επιδιώκουν την κατάκτηση της
εξουσίας και σταδιακά αφαιρούν τις αρμοδιότητες του βασιλιά. Εγκαθιστούν αρχικά,
δίπλα στον «βασιλέα», έναν άρχοντα που έμεινε γνωστός ως «Επώνυμος» και του αναθέ-
τουν λίγες αλλά σημαντικές εξουσίες, κυρίως οικογενειακού δικαίου. Αργότε-ρα
εμφανίζεται και ο «Πολέμαρχος» και του αναθέτουν τη διοίκηση των στρα-τιωτών,
οπότε ουσιαστικά λήγει και η περίοδος της μοναρχίας. Έτσι, υπάρχουν τρεις άρχοντες,
καθόσον ο μονάρχης εξέπεσε και αυτός στο αξίωμα του άρχο-ντα («Άρχων Βασιλεύς»)
με θρησκευτικές μόνο αρμοδιότητες. Αρκετά αργότε-ρα θα τοποθετηθούν στο πλευρό
τους οι «Έξι θεσμοθέτες» και θα αποτελέσουν τους «Έννέα Άρχοντες». Κατά την
περίοδο αυτή, οι αρμοδιότητες του Αρείου Πάγου διογκώνο-νται θεαματικά. Ο
Αριστοτέλης αναφέρει χαρακτηριστικά : « Η βουλή των Α-ρεοπαγιτών επέβλεπε την
τήρηση των νόμων, διευθετούσε τις περισσότερες και σπουδαιότερες υποθέσεις της
πόλης, τιμωρώντας και επιβάλλοντας πρόστιμο σε όλους, κυρίως όμως στους
παραβάτες²⁰». Η θέση αυτή του Αριστοτέλη σίγουρα περιέχει κάποια δόση υπερβολής,
όμως είναι βέβαιο ότι ο Άρειος Πάγος δίκαιζε κάποια ιδιαίτερα σοβαρά εγκλήματα²¹,
ήταν δηλαδή ανώτατο δικαιοδοτικό όρ-γανο, όμως τα υπόλοιπα ανήκαν στη δικαιοδοσία
των αρχόντων. Η σύνθεση των Αρεοπαγιτών και Αρχόντων, επιβεβαιώνεται ως
αριστοκρατική και από τον Αριστοτέλη : « ή γάρ αίρεσις τῶν ἀρχόντων ἀριστιδιν καί
πλουτίδιν ἦν, ἐξ ὧν οἱ Ἀρεοπαγῖται καθίσταντο»²² .

19 βλ. Στεφανόπουλου, 'Ελλήνων Θέσμια', Αθήνα, 2004, σελ. 96 επ. 20 Αριστοτέλη,
'Αθηναίων Πολιτεία', 3.6, μτφρ. Φιλολογική Ομάδα Κάκτου 21 σε αυτά

συγκαταλέγονται η εσχάτη προδοσία, η απόπειρα ανατροπής του νόμιμου πολιτεύματος
και εγκλήματα που στρέφονταν κατά της πολιτείας, βλ. Στεφανόπουλο, όπ.παρ. σελ. 296
22μτφρ. : «η εκλογή των αρχόντων γινόταν βάσει του πλούτου και της αριστοκρατικής
καταγωγής και από αυτούς εκλέγονταν οι Αρεοπαγίτες», Αριστοτέλη, 'Αθηναίων
Πολιτεία', 3.6

12

Συμπερασματικά, κατά τη διάρκεια της αριστοκρατικής διακυβέρνησης, Άρχοντες και

Άρειος Πάγος μονοπωλούσαν την εξουσία, ενώ η συνέλευση, που απαρτιζόταν από ιδιοκτήτες γης, ενέκρινε μόνο τυπικά τις αποφάσεις τους²³. ²³ Για τα πολιτειακά όργανα, βλ. Βελισσαροπούλου-Καράκωστα, όπ.παρ., σελ. 47-48, MacDowell, 'Το δίκαιο στη Αθήνα των κλασσικών χρόνων', εκδ. Παπαδήμα, 2003, σελ.38επ. - Biscardi, 'Αρχαίο Ελληνικό Δίκαιο', εκδ. Παπαδήμα, 2004, σελ.93επ.

13

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3 Ο ΔΡΑΚΩΝ 3.1 ΓΕΝΙΚΑ Οι ιστορικές πηγές για τη ζωή και το έργο του Δράκοντα είναι λιγοστές. Δεν υπάρχει βεβαιότητα ούτε για το αξίωμα που κατείχε όταν συνέταξε του νόμους, ούτε για τις ακριβείς συνθήκες, μέσα στις οποίες κρίθηκε επιτακτική η δημιουργία γραπτών νόμων. Θεωρείται, πάντως, ως πιθανότερη χρονολογία σύνταξής τους το 621 π.Χ. Στον Δράκοντα ανατέθηκε να φτιάξει μια σειρά από ποινικούς νόμους, κανείς εκ των οποίων δεν έχει διασωθεί. Γίνεται μια εκτενής αναφορά στους νόμους του στην «Αθηναίων Πολιτεία» του Αριστοτέλη, που όμως θεωρείται γενικά πλαστή²⁴. Γνωρίζουμε, όμως, ότι ο Δράκων όντως θέσπισε μια σειρά από ποινικούς νόμους και ότι του είχε ανατεθεί η κωδικοποίηση της Αθηναϊκής νομοθεσίας, , ώστε για πρώτη φορά στην ιστορία να καταγραφεί το μέχρι τότε εθιμικό δίκαιο και να μπορούν όλοι να λαμβάνουν γνώση αυτών. Οι νόμοι, όπως και εκείνοι του Σόλωνα, χαρακτήθηκαν πάνω σε ξύλινες περιστρεφόμενες στήλες που αποκαλούνταν «άζονες» και κατά άλλους «κύρβεις»²⁵. Υπάρχει, όμως, εδώ μια ιδιαίτερα σημαντική εξαίρεση : οι νόμοι σχετι-κά με την ανθρωποκτονία, που λέγεται ότι ίσχυσαν μέχρι και τον 4ο αι. π.Χ., αφού ήταν και οι μόνοι που δεν καταργήθηκαν από τον Σόλωνα²⁶. Το αυθεντι-κό κείμενο των ποινικών αυτών νόμων δεν σώζεται, υπάρχει όμως μια επιγρα-φή του 409/408 (χρονολογία κατά την οποία ίσχυε ακόμα ο νόμος), η οποία αποτελεί αντιγραφή του νόμου και τείνει να θεωρηθεί αναλλοίωτη²⁷. Πριν εξετάσουμε το ειδικότερο περιεχόμενου του νόμου αυτού, σκόπιμο είναι να αναφερθούν δύο ακόμα στοιχεία σχετικά με τον Δράκοντα. Ο Δράκων ήταν ευγενής και τοποθετήθηκε στη θέση του νομοθέτη από τους ολιγαρχι-κούς. Το έργο του γενικά, όπως θα φανεί και από τα ιστορικά γεγονότα που ακολούθησαν, εξυπηρέτησε την τάξη από την οποία προερχόταν και καθόλου δεν αποδυνάμωσε την εξουσία των ευπατριδών. Το δεύτερο αφορά στην παρά-δοση σχετικά με την αυστηρότητα των νόμων του. Ο Αριστοτέλης ²⁸ αναφέρει χαρακτηριστικά ότι «στους νόμους του Δράκοντα δεν υπάρχει τίποτε ιδιαίτερο και αξιομνημόνευτο, πέραν την αυστηρότητας της ποινής» και ο Πλούταρχος²⁹ πως « μια ποινή οριζόταν για όλους σχεδόν που έπρατταν αδίκημα, ο θάνατος, έτσι που καταντούσε και αυτοί που καταδικάζονταν για τεμπελιά να θανατώνο-
24 Αριστοτέλη, 'Αθηναίων Πολιτεία', εκδ. Κάκτος, εισαγωγή, σελ.28- MacDowell, 'Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασσικών χρόνων, σελ.68 ²⁵Αριστοτέλη, 'Αθηναίων Πολιτεία', 7.1, -Πλούταρχου, 'Σόλων', 25.1- MacDowell, 'Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασσικών χρόνων, σελ.69-70 ²⁶ Αριστοτέλη, 'Αθηναίων Πολιτεία' 7.1.1 ²⁷ MacDowell, ό.παρ. σελ.69 ²⁸ Αριστοτέλη, 'Πολιτικά' 1274 B 16 ²⁹ Πλούταρχου, 'Σόλων' 17.2-4 14 νται κι ένας που έκλεψε λάχανα ή οπωρικά να τιμωρείται το ίδιο με εκείνον που διέπραξε ιεροσυλία ή σκότωσε άνθρωπο. Γι' αυτό και ο Δημάδης αργότερα έγινε ακουστός από μια φράση που είπε, ότι ο Δράκων με αίμα έγραψε τους νόμους του και όχι με μελάνι. Ακόμα και ο ίδιος, όπως λένε, όταν κάποτε ρωτήθηκε για ποιο λόγο όρισε τιμωρία το θάνατο σε όλα τα αδικήματα, αποκρίθηκε λέγοντας πως έκρινε τα μικρά άξια γι' αυτήν την ποινή, δεν έβρισκε όμως πιο βαριά για τα μεγάλα». 3.2 Ο ΝΟΜΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΘΡΩΠΟΚΤΟΝΙΑ Στα πλαίσια της κοινωνικής οργάνωσης των γενών, είχε

αναπτυχθεί στην Αθήνα ένα ιδιαίτερα σκληρό σύστημα αντεκδίκησης (βεντέτα) για περιπτώσεις ανθρωποκτονίας και σωματικών βλαβών, το οποίο αφορούσε καταρχήν τον στενό οικογενειακό περίγυρο του φονευθέντος και κατ' επέκταση όλους όσους είχαν αιματικό δεσμό με αυτόν, η δε αντίδραση των συγγενών ήταν επιτακτική και όριζε είτε τη δολοφονία του φονιά είτε κάποια χρηματική αποζημίωση³⁰. Οι νόμοι του Δράκοντα ήρθαν να αφαιρέσουν την εξουσία άσκησης βίας από τον 'οίκο' και το 'γένος' και να καταστήσουν, πλέον, αρμόδιο για την άσκησή της μόνο το κράτος. Η ανθρωποκτονία, δηλ. πλέον αποτελούσε έγκλημα, το οποίο και ποινικοποιήθηκε. Στη νέα δημοσίευση του 409/408 π.Χ., ο νόμος ξεκινά με αναφορά στο όνομα του γραμματέα και του άρχοντα και στο ψήφισμα, σύμφωνα με το οποίο έπρεπε να αντιγραφεί ο νόμος και να τοποθετηθεί στη Βασιλείο Στοά. Ακολουθούν οι σωζόμενες διατάξεις : προκτος ἄχσον. καί ἑάμ μέ'κ [π]ρονοί[α]ς [κ]τ[ένει τίς τινα, φεύγ]ε[ν' δ]ι- κάζειν δέ τός βασιλέας αἴτιο[ν] φόν[ο] ε.....17.....ε[β]ολ- εύσαντα· τός δέ ἑφέτας διαγν[ο]ν[α]ι. [αἰδέσασθαι δ', ἑάμ μέν πατέρ]ρ ἑ- ι ἑ ἀδελφός[ς] ἑ ἡνε[ς] ,háπαντ[α]ς, ἑ τόν κο[λύ]οντα κρατε[ν]· ἑάν δέ μέ] ἡοῦ- τοι ὀ[σι, μέχρ' ἀνεφ[σι]ότετος καί [ἀνεφσίο , ἑάν háπαντες αἰδέσ]ασ- θαι ἑθέλοσι, τόν κο[λύ]ον[τα κρατε[ν]· ἑάν δέ τούτον μεδέ ἡε[ς] ἑ[ι, κτ]ένει δέ ἄκο[ν], γνο[σι] δέ ἡο[ι] πεν[τέ]κοντα καί ἡε[ς] ἡοι ἑφέται ἄκοντ]α κτε[ν]αι, ἑσέσθ[ον] δέ ἡο[ι] φ[ι]ρ[ά]τορες, ἑάν ἑθέλοσι, δέκα· τούτος δ]έ ἡο- ι πεντέκο[ν]τ[α καί] ἡε[ς] ἀρ[ι]στ[ίν]δεν ἡαιρέσθον. καί ἡοι δέ πρ]ότε[ρ]-
30 βλ. Botsford & Robinson, 'Αρχαία Ελληνική Ιστορία', σελ.98 - Biscardi, 'Αρχαίο Ελληνικό Δίκαιο' σελ. 448.

15

ον κτέ[ν]α[ν]τ[ε]ς ἑν ἄ]γορ[ᾶ]ι μέχρ' ἀνεφσίο[ν] παιῖδας καί γαμβρός καί πεν- θερό[ς] κ- αἰ φρ[ά]τ[ο]ρ[ας].....36.....] αἰτι- ος [ἑ[ι] φόν[ο].....26..... τός πεντέκοντ]α καί ἡένα.....42.....φόνο ἡέλος[ι]35.....ἑάν δ]έ [τ]ις τ- ό[ν ἀν]δρ[οφόνον] κτένει ἑ αἴτιος ἑ[ι] φόνο, ἀπεχόμενον ἀγο- ρί[α]ς κ[α]ί [ἄθλον καί ἱερο[ν] Ἀμφικτυονικο[ν] ὅσπερ τόν Ἀθην]αῖον κ- [τένα]ν[τα ἑν τοῖς αὐτοῖς ἐνέξεσθαι, διαγιγνόςκειν δέ τός] ἑ[φ]έτα[ς].³¹ Το σωζόμενο χωρίο, όπως γίνεται σαφές από την πρώτη διάταξη, αναφέρεται στον φόνο «μη εκ προνοίας». Σχετικά με τον φόνο «εκ προνοίας», ορθότερο είναι να γίνει δεκτό ότι , λόγω της μακραίωνης και συνεχούς πρακτικής της αντεκδίκησης, καθώς και της πίστης ότι η απόδοση της δικαιοσύνης μόνο στην οικογένεια μπορεί να ανήκει, δεν υπήρξε κάποια αλλαγή τό-σο σχετικά με το υποκείμενο που θα ασκούσε τη βία, όσο και σχετικά με το είδος της τιμωρίας του δράστη: ο φονιάς έπρεπε να θανατωθεί και η οικογένεια του θύματος θα αναλάμβανε την εκτέλεση της ποινής. Απαραίτητη, όμως, προϋπόθεση για να συμβούν όλα αυτά, θα ήταν, πλέον, μια προηγούμενη δικαστική απόφαση του Αρείου Πάγου, που θα έκρινε με βεβαιότητα την ενοχή του δράστη³² . Ο φόνος «μη εκ προνοίας», όπως φαίνεται στο κείμενο, τιμωρούνταν με εξορία (στιχ. 11). Προβλέπεται, όμως, και η δυνατότητα παροχής συγγώμης («αἰδεσις»), αν υπάρχει πατέρας, αδερφός ή γιοι, μόνο όμως εφόσον συμφωνήσουν όλοι, και αν δεν υπήρχαν τέτοιοι, την παραχωρούσαν οι εξάδελφοι και οι γιοι τους, πάλι όμως ομόφωνα (στιχ. 13-16). Αν πάλι δεν υπήρχε κανένας συγγενής και ο δράστης είχε ενεργήσει «άκων», μπορούσαν να παραχωρήσουν συγγνώμη τα 10 μέλη της φρατρίας τα οποία επέλεγαν οι

Εφέτες μεταξύ των 31 μτφρ.: «Πρώτος άξων. Αν κάποιος διατάξει ανθρωποκτονία, χωρίς προμελέτη, του επιβάλλεται η ποι-νή της εξορίας. Οι βασιλείς δικάζουν τον δράστη του φόνου [...], οι δε εφέτες εκδίδουν την απόφαση. Για παροχή συγγνώμης, εάν υπάρχει πατέρας, αδελφός ή γιοι, απαιτείται η συναίνεση όλων' η άρνη-ση του ενός υπερισχύει. Αν δεν υπάρχει κανένα από τα παραπάνω πρόσωπα, απαιτείται η ομόφωνη συναίνεση των συγγενών, μέχρι τον βαθμό των εξαδέλφων και ανιψιών' η άρνηση του ενός υπερισχύ-ει. Αν δεν υπάρχουν ούτε αυτοί, ο δε φόνος είναι ακούσιος και οι Πεντήκοντα Ένας- οι Εφέται- έκρι-ναν ότι η ανθρωποκτονία είναι ακούσια, ερωτώνται δέκα μέλη της φρατρίας, τους οποίους επιλέγουν οι Πεντήκοντα Ένας μεταξύ των αρίστων. Ο νόμος αυτός ισχύει και για τις ανθρωποκτονίες που δια-πράχθηκαν πριν από αυτόν. Η κατηγορία εναντίον του δράστη θα απαγγελθεί στην αγορά από τους συγγενείς τους θύματος μέχρι το βαθμό του εξαδέλφου και των ανιψιών. Στην απαγγελία της κατηγορίας συμμετέχουν και οι ανι-ψιοί, τα παιδιά των ανιψιών, οι γαμπροί, οι πεθεροί και τα μέλη της φρατρίας [...]. Αν κάποιος φο-νεύσει τον δράστη ή γίνει αιτία να τον φονεύσει κάποιος τρίτος, ενώ ο δράστης δεν σύχναζε στα όρια της αγοράς, στους αγώνες ή στα Αμφικτυονικά ιερά, να του επιβληθεί η ίδια ποινή που προβλέπεται για τον δράστη του φόνου αθηναίου πολίτη. Την απόφαση να εκδώσουν οι εφέται.» Βελισσαροπού-λου, 'Θεσμοί της αρχαιότητας-Η πόλις', σελ.195-197 32 βλ. Biscardi, ό.π., σελ.450 16 άριστων, μόνο όμως εφόσον προηγούταν απόφαση των 51 Εφετών, που έδινε στο έγκλημα τον χαρακτήρα του «ακούσιου» φόνου. Σκόπιμο είναι στο σημείο αυτό να ανοιχτεί μια παρένθεση σχετικά με τις έννοιες που χρησιμοποιούνται στον νόμο. Πιο ειδικά, ο φόνος «μη εκ προ-νοίας» τιμωρούταν με εξορία και μόνο με συγγνώμη των προαναφερθέντων συγγενών, μπορούσε ο δράστης να την αποφύγει. Ο Δράκων, όμως, μετά δια-χωρίζει την περίπτωση του δράστη που έδρασε «άκων», με μία σκόπιμη ανα-φορά της λέξης αυτής σε αυτό το σημείο, ενώ θα μπορούσε να την αποφύγει, συνεχίζοντας τον συλλογισμό του σχετικά με τον φόνο «μη εκ προνοίας». Η ορθότερη άποψη είναι πως ο όρος «άκων» είχε διαφορετική έννοια από τον «μη εκ προνοίας» : σήμαινε εκείνον ο οποίος ούτε είχε προσχεδιάσει τον φόνο, ούτε και επιζητούσε αυτό το αποτέλεσμα την ώρα που σκότωνε, συμπίπτει δηλαδή ως όρος με την σύγχρονη «αμέλεια». Ο δράστης, όμως που ενήργησε «μη εκ προνοίας», ναι μεν δεν είχε προσχεδιάσει το φόνο, όμως την ώρα της πράξης επεδίωκε το αποτέλεσμα αυτό. Είναι, λοιπόν, εμφανές ότι στην αρχαία Αθήνα τα εγκλήματα τριχοτομούνταν και εκείνο του ακούσιου φόνου είχε θέ-ση ελαφρότερη προς εκείνου του «μη εκ προνοίας». Γι' αυτό και, ενώ ο δεύτε-ρος μπορούσε να γλιτώσει την εξορία μόνο με τη συγγνώμη των συγγενών, οπότε αν δεν υπήρχαν τέτοιοι η εξορία ήταν μονόδρομος, στον ακούσιο φόνο διευρυνόταν η δυνατότητα αποφυγής της εξορίας. Ακριβώς, όμως, επειδή υ-πήρχε μεγαλύτερη ελαστικότητα, ο νόμος επέτασσε την προηγούμενη δικαστι-κή αναγνώριση του ακούσιου του φόνου, προκειμένου να τους παρασχεθεί αυ-τή η πιο ευνοϊκή συνθήκη της συγγνώμης από την φρατρία, μια αναγνώριση που στην περίπτωση του φόνου «μη εκ προνοίας» δεν χρειαζόταν³³. Στο τέλος, ο νόμος ορίζει την αναδρομικότητά του(στιχ. 19-20), περι-λαμβάνει κάποιες δικονομικές διατάξεις για την απαγγελία της κατηγορίας (20-21) και ολοκληρώνεται ορίζοντας ότι όποιος σκοτώσει φονιά στην εξορία του, θα τιμωρείται σαν να σκότωσε Αθηναίο πολίτη και πως ο φόνος για την υπε-ράσπιση της περιουσίας και της ζωής του φονιά μένει ατιμώρητος (στιχ. 26-38). Η νομοθεσία του Δράκοντα, όπως προαναφέρθηκε, ήταν η πρώτη γρα-πτή νομοθεσία, το πρώτο Σύνταγμα της αρχαίας Αθήνας και από τις λίγες γνώ-σεις που έχουμε γι' αυτήν, φαίνεται ότι

ενίσχυσε περισσότερο τη δύναμη των ευγενών και η αυστηρότητά της σε καμία περίπτωση δε μετρίασε τα προβλήματα του αθηναϊκού λαού, που κυρίως την εποχή εκείνη ήταν οικονομικά. 3.3 ΟΙ ΕΦΕΤΑΙ Τον 7ο αιώνα υπάρχει στην Αθήνα ένα ακόμα δικαιοδοτικό όργανο, οι Εφέτες. Κάποιοι- βασιζόμενοι στο έργο του Πολυδεύκη³⁴ υποστηρίζουν ότι ο 33 για την έννοια των όρων «ακούσιος» και «μη εκ προνοίας» φόνος, βλ. Biscardi, ό.π. σελ. 445 επ. 34 Λεξικογράφος του 2ου αιώνα π.Χ., που δίδαξε στην Αθήνα. Το μόνο σωζόμενο έργο του είναι το 'Όνομαστικόν', που ήταν κατάλογος αττικών λέξεων, όχι κατά αλφαβητική σειρά αλλά κατά θεματικές ενότητες, Kroh Paul, 'Λεξικό Αρχαίων Συγγραφέων Ελλήνων και Λατίνων', 1934

17

θεσμός εισήχθη από τον Δράκοντα, είναι όμως εξαιρετικά αμφίβολο αν ο λεξι-κογράφος του 2ου αιώνα π.Χ. είχε αξιόπιστες πηγές για τον νομοθέτη. Πάντως πρέπει να θεωρηθεί βέβαιο ότι οι Εφέτες διορίζονταν με κριτήριο την κοινωνική τους θέση, πράγμα που συνάδει απόλυτα με το γεγονός ότι οι αριστοκράτες ήταν το απόλυτο και μοναδικό, ουσιαστικά, υποκείμενο πολιτικής εξουσίας. Συναφής με την άποψη αυτή είναι και η εκτίμηση ότι οι Εφέτες ήταν μέλη α-ντίστοιχου τμήματος του Αρείου Πάγου, που ονομάζονταν έτσι όταν καλού-νταν να εκδικάσουν τις υποθέσεις που ανήκαν στην αρμοδιότητα των Εφε-τών³⁵. Στις αρμοδιότητες των Εφετών ανήκαν υποθέσεις ακούσιων φόνων και εκούσιων, όταν το θύμα ήταν δούλος ή μέτοικος ή ξένος, καθώς και υποθέσεις νόμιμων φόνων, νόμιμων είτε επειδή τους επέτρεπε η νομοθεσία, όπως ο φόνος του μοιχού, είτε επειδή επρόκειτο για νόμιμη άμυνα, όπως όταν σκότωνε κά-ποιος εν αγνοία του στον πόλεμο.³⁶ Ανάλογα δε με το αντικείμενο της δίκης συνεδρίαζαν είτε στο Παλλάδιο είτε στο Δελφίνειο³⁷. 35 βλ. Στεφανόπουλου. ό.π.παρ. σελ. 299 επ 36 Αριστοτέλους, 'Αθηναίων Πολιτεία', 57.3 - Ισοκράτους, 'Προς Καλλίμαχον', 52 37 Δημοσθένη, 'Κατ' Αριστοκράτους', 71-74

18

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4 ΑΠΟ ΤΟΝ ΔΡΑΚΟΝΤΑ ΣΤΟΝ ΣΟΛΩΝΑ 4.1 ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΠΡΙΝ ΤΟΝ ΣΟΛΩΝΑ Για την περίοδο πριν τον Σόλωνα, οι πηγές είναι πιο συγκεκριμένες, όχι όμως και απόλυτα ακριβείς. Σίγουρο είναι πως το μονοπώλιο της εξουσίας από τους ευγενείς είναι πιο αισθητό από ποτέ. Οι ευπατρίδες, που βρίσκονται στο Άστυ, κατέχουν την συντριπτική πλειοψηφία της καλλιεργήσιμης γης, ελέγ-χουν το αναπτυσσόμενο εμπόριο και συλλέγουν το χρήμα που ήδη τότε έχει κάνει την εμφάνισή του. Οι δεσμοί του «γένους», που δημιουργούσαν έναν ι-σχυρό συνεκτικό δεσμό μεταξύ των φτωχών και των πλούσιων, φθείρονται διαρκώς στις τάξεις των φτωχών` καταχρεωμένοι στους πλούσιους, φαίνεται να διαπιστώνουν ότι δεν μπορεί η έννοια του γένους να τους συνδέει με αυτούς που ευθύνονται για την κατάστασή τους και επιδιώκουν, με ταξικά κριτήρια πλέον, μια καλύτερη θέση : ο αναδασμός της γης γίνεται το κύριο αίτημά τους. Οι δεσμοί του γένους διατηρούνται πλέον μόνο από τους ευπατρίδες, έτσι ώστε να δικαιολογούν -ως φυσική και κληρονομική-την μονοπώληση της εξουσίας τους. Διαπλάθεται ένα νέο εθιμικό δίκαιο που διαμορφώνει τις νέες αυτές οι-κονομικές σχέσεις υπέρ των αριστοκρατών, κατοχυρώνοντας τις εξουσίες και τον πλούτο τους. Οι νέες οικονομικές σχέσεις που διαμορφώθηκαν στην Αθήνα της πε-ριόδου αυτής αλλά και η ευρύτερη κοινωνική αναταραχή που επικρατούσε, πε-ριγράφονται γλαφυρά, τόσο από τον Αριστοτέλη, όσο και από τον Πλούταρχο. Ο πρώτος αναφέρει, μεταξύ άλλων, ότι « ...σημειώθηκαν ταραχές για μεγάλο διάστημα ανάμεσα στους ευγενείς και το λαό. Γιατί το πολίτευμα

ήταν ολιγαρχικό από κάθε άποψη και πιο συγκεκριμένα οι φτωχοί ήταν υποδουλωμένοι στους πλούσιους, και οι ίδιοι και οι γυναίκες και τα παιδιά»³⁸, ενώ ο Πλούταρχος ότι : « Εκείνο τον καιρό πάντως είχε οξυνθεί η ανισότητα ανάμεσα στους πλούσιους και στους φτωχούς. Η πολιτεία βρισκόταν σε μια θύελλα, και τη μόνη πιθανότητα να κρατηθεί το καθεστώς και να πάψουν οι ταραχές την έδινε η επιβολή τυραννίας»³⁹. ³⁸ Αριστοτέλη, 'Αθηναίων Πολιτεία', 2.1, μτφρ. Φιλολογική Ομάδα Κάκτου ³⁹ Πλούταρχου, 'Σόλων', 13, μτφρ. Φιλολογική Ομάδα Κάκτου 19

4.2 Ο ΣΟΛΩΝ Προκειμένου να αποφευχθεί η εγκαθίδρυση τυραννίδας και να αμβλυνοθούν οι κοινωνικές αντιθέσεις, γίνεται η εκλογή του Σόλωνα ως άρχοντα το 594π.Χ. , έτσι ώστε να θεσπίσει νόμους. Γεννημένος στην Αθήνα το 640π.Χ., αριστοκρατικής καταγωγής, ήταν λυρικός ποιητής⁴⁰ και έμπορος. Ήταν ένας από τους Επτά Σοφούς της αρχαιο-τητας και ιδιαίτερα ευφυής. Συνέβαλε αποφασιστικά στην κατάληψη της Σαλαμίνας, της τελευταίας περιοχής της Αττικής που δεν είχε ενσωματωθεί στην Αθήνα, και όπως μαρτυρεί ο Πλούταρχος : «Ήδη μὲν οὖν καὶ ἀπὸ τούτων ἔνδοξος ἦν ὁ Σόλων καὶ μέγας»⁴¹ . Ο Σόλων, όπως φαίνεται από όλα τα ποιήματά του, θεωρούσε τον πλούτο υπεύθυνο για όλα τα δεινά της πόλης του⁴² . Η στάση, όμως, που κράτησε ήταν απόλυτα ουδέτερη και συμβιβαστική και δεν πήρε το μέρος καμιάς από τις δύο αντιμαχόμενες πλευρές. Έγραφε, χαρακτηριστικά : « Και στο λαό έδω-σα προνόμια όσα πρέπει/ ούτε δίκαια του στέρησα, ούτε χάρη του έκανα./ Και όσοι αξιώματα είχαν και πλούτη άφθονα/ θέσπισα να μη μπορούν άδικα να κερδίζουν/ και στάθηκα ανάμεσα/ σα να ήμουν ασπίδα τους./ Κανένα τους δεν άφησα να νικάει.⁴³».

4.3 ΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΙΣ ΤΟΥ ΣΟΛΩΝΑ - Η ΣΕΙΣΑΧΘΕΙΑ Η πρώτη νομοθετική ρύθμιση που εισήγαγε ο Σόλων ονομάστηκε 'Σεισάχθεια', επειδή απέσεισε τα άχθη, δηλαδή τα βάρη⁴⁴ . Η Σεισάχθεια απο-τελεί ένα μέτρο, του οποίου το ακριβές περιεχόμενο δύσκολα μπορεί να ανε-βρεθεί. Σύμφωνα με τον Πλούταρχο⁴⁵ και τον Αριστοτέλη⁴⁶, η σεισάχθεια συνί-στατο στην «χρεῶν άποκοπή». Τίθεται λοιπόν το ερώτημα, ποια ήταν τα χρέη αυτά; Προς απάντηση αυτού του ερωτήματος είναι καθοριστικές η έννοιες του «εκτήμορου» και των «όρων». Υπάρχει η γνώμη ότι οι εκτήμοροι ήταν δούλοι, που ανήκαν σε μεγάλες οικογένειες και είχαν αναλάβει την καλλιέργεια ενός κομματιού γης, δίνοντας το 1/6 της σοδειάς τους ως αντάλλαγμα . Άλλοι θεωρούν τους εκτήμορους ως μικροϊδιοκτήτες γης που κατέφευγαν για δανεισμό στους πλούσιους, παραδί-νοντας τους αγρούς για ασφάλεια και πληρώντας το 1/6 της παραγωγής στους δανειστές για να ξεπληρώσουν το χρέος, κάτι που αν δεν το κατάφερναν, τους οδηγούσε στη δουλεία. Υπάρχει, επίσης, και η γνώμη ότι οι εκτήμοροι ήταν 40 Διογένης Λαέρτιος, I 61-62 ⁴¹ Πλούταρχου, 'Σόλων', 11 ⁴² Αριστοτέλη, 'Αθηναίων Πολιτεία', 5.3.10 ⁴³ Αριστοτέλη, 'Αθηναίων Πολιτεία', 12, μτφρ. Φιλολογική Ομάδα Κάκτου ⁴⁴ βλ. Αριστοτέλη, 'Αθηναίων Πολιτεία', 6.2.1 ⁴⁵ Πλούταρχου, 'Σόλων', 15 ⁴⁶ Αριστοτέλη, 'Αθηναίων Πολιτεία', 6.1

20

χωρικοί που κάποτε καλλιεργούσαν δημόσιες γαίες, τις οποίες οικειοποιήθη-καν μεγαλογαιοκτήμονες, οπότε οι πρώτοι υποχρεώθηκαν να δουλεύουν σε αυ-τούς, κρατώντας για αντάλλαγμα ένα μέρος της συγκομιδής. Επειδή, όμως, ή-ταν καταχρεωμένοι, προσέφεραν ως ασφάλεια τον εαυτό τους,. Ανάλογα με την άποψη που υποστηρίζει ο καθένας, ερμηνεύεται και η έννοια των «όρων», που απαντάται σε μια ελεγεία του Σόλωνα. Έλεγε, λοιπόν : «συμμαρτυροίη ταῦτ' ἄν ἐν δίκη χρόνου μήτηρ μεγίστη δαιμόνων Ὀλυμπίων ἄριστα, Γῆ μέλαινα, τῆω ἐγὼ ποτε ὄρους ἀνεῖλον

πολλαχῆ πεπηγότας, πρόσθεν δὲ δουλεύουσα, νῦν ἐλευθέρα.»⁴⁷ Ἄλλοι ἔτσι θεωροῦν τους «ὄρους», ως σημάδια που δήλωναν υποθήκες (οπότε γι' αὐτούς οἱ ἐκτῆμοροι ἦταν μικροϊδιοκτῆτες καὶ ἡ σεισάχθεια διέγραψε τὶς υποθήκες τους) καὶ ἄλλοι ως σημάδια που δήλωναν τὰ ὅρια τῶν ἰδιοκτησιῶν τῶν μεγαλογαιοκτημόνων πάνω στα ἀγροκτῆματα (οπότε οἱ ἐκτῆμοροι ἦταν δούλοι καὶ ἡ σεισάχθεια μετέθεσε τὴν ἰδιοκτησία στους μικροκαλλιεργητές). Μια μεγαλύτερη ἐμβάθυνση στα ζητήματα αὐτά εἶναι, ἐν προκειμένῳ, χωρὶς σημασία, καθόσον τὸ μόνο που θα κάνει εἶναι νὰ πολλαπλασιάσει τὶς ἐρμηνεῖες γιὰ κάθε ζήτημα που προκύπτει. Αἰξίζει, ὅμως, νὰ αναφερθούμε σὲ μια ἀρκετὰ ἐνδιαφέρουσα γνώμη τοῦ Biscardi. Κατ' αὐτόν, πρέπει νὰ ἀποκλειστεί τόσο ἡ θεωρία ὅτι οἱ ἐκτῆμοροι ἦταν μικροϊδιοκτῆτες γῆς, ὅσο καὶ ἐκείνη ὅτι ἦταν δούλοι. Αποφασιστικὸ κριτήριον γι' αὐτὸ εἶναι οἱ δύο κύριες πηγές που διαθέτουμε γι' αὐτὸ τὸ ζήτημα, ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ὁ Πλούταρχος, καθὼς καὶ τὸ γεγονός ὅτι δὲν ὑπάρχει κανένα οὐ-σιαστικὸ στοιχεῖο που νὰ συνηγορεῖ υπέρ του ἀντίθετου. Ὁ μὲν Πλούταρχος ἀναφέρει ὅτι : « ἅπας μὲν γὰρ ὁ δῆμος ἦν ὑπόχρεως τῶν πλουσίων. ἢ γὰρ ἐγεώργουν, ἐκείνοις ἕκτα τῶν γινομένων τελοῦντες, ἐκτῆμόριοι προσαγορευόμενοι καὶ θῆτες, ἢ χρέα λαμβάνοντες ἐπὶ τοῖς σώμασιν, ἀγώγιμοι τοῖς δανείζουσιν ἦσαν...»⁴⁸ . Ὁ δὲ Ἀριστοτέλης ὅτι «καὶ δὴ καὶ ἐδούλευον οἱ πένητες τοῖς πλουσίοις καὶ αὐτοὶ καὶ τὰ τέκνα καὶ αἱ γυναῖκες· καὶ ἐκαλοῦντο πελάται καὶ ἐκτῆμοροι· κατὰ ταύτην γὰρ τὴν μίσθωσιν [ἢ]ργάζοντο τῶν πλουσίων τοὺς ἀγρούς (ἢ δὲ πᾶσα γῆ δι' ὀλίγων ἦν), καὶ εἰ μὴ τὰς μισυθώσεις ἀποδιδόειν, ἀγώγιμοι καὶ αὐτοὶ καὶ παῖδες ἐγίνοντο· καὶ οἱ δανεισμοὶ πᾶσιν ἐπὶ τοῖς σώμασιν ἦσαν μέχρι Σόλωνος»⁴⁹ . Ὁ Πλούταρχος, κατὰ πρότον, ἀναφέρεται στο «δῆμο» καὶ ὁ Ἀριστοτέλης στους «πένητες», οἱ ὁποῖοι ἀνήκαν στο δῆμο (ἦταν ἡ χαμηλότερη εἰσοδηματικὰ τάξη), πράγμα που βοηθᾷ νὰ κατανοήσουμε ὅτι οἱ ἐκτῆμοροι δὲν ἦταν δούλοι, ἀλλὰ Ἀθηναῖοι πολί-τες. Ἐπίσης, ὁ Πλούταρχος κάνει μια διάκριση ἀνάμεσα σὲ ἐκείνους που καλ-

47 μτφρ. : «Στὴ δίκαιη κρίση τοῦ χρόνου/ μάρτυς ας εἶναι τῶν Ὀλυμπίων θεῶν/ ἡ μέγιστη μάνα ἡ Γῆ ἡ κακότυχη,/ που σημάδια χρεῶν στο κορμί της κατάμπεχτα/ ἐγὼ της τα ἐβγάλα 48 μτφρ. : « Ὅλος ὁ λαὸς ἦταν καταχρεωμένος στους πλούσιους. Ἡ καλλιεργούσαν τὴ γῆ τους, δίνοντας τὸ ἓνα ἕκτο της παραγωγῆς, γι' αὐτὸ καὶ ἀποκαλοῦνταν 'ἐκτῆμοροι' ἢ 'θήτες', ἢ ἐπειδὴ ἐπαιρναν δάνεια με ἐγγύηση τὸ σῶμα τους, γίνονταν 'ἀγώγιμοι' πρὸς ὄφελος τῶν πιστωτῶν», Πλούταρχου, 'Σόλων', 13.4 49 μτφρ. : «καὶ συγκεκριμένα, οἱ φτωχοὶ ἦταν υποδουλωμένοι στους πλούσιους, καὶ οἱ ἴδιοι καὶ τὰ παιδιὰ καὶ οἱ γυναῖκες τους. Αὐτοὶ ὀνομάζονταν 'πελάτες' ἢ 'ἐκτῆμοροι', γιὰ καλλιεργούσαν τὰ χωράφια τῶν πλουσίων, πληρώνοντας αὐτὸ τὸ ποσό. Ὅλη ἡ γῆ ἦταν στα χέρια τῶν λίγων· καὶ ἀν δὲν μπορούσαν νὰ πληρώσουν τὸ μίσθωμα, καὶ οἱ ἴδιοι καὶ τὰ παιδιὰ τους γίνονταν δούλοι. Ὅλα τὰ δάνεια συνάπτο-νταν με ἀντάλλαγμα τὴν προσωπικὴ ἐλευθερία μέχρι τὴν ἐποχὴ τοῦ Σόλωνα, ὁ ὁποῖος υπῆρξε ὁ πρῶτος προστάτης τοῦ λαοῦ». Ἀριστοτέλη, 'Ἀθηναίων Πολιτεία', 2.1, μτφρ. Φιλολογικὴ Ομάδα Κάκτου 21

λιεργούσαν τὴ γῆ τῶν πλουσίων καὶ σὲ ἐκείνους που ἐγίναν ἀγώγιμοι λόγω χρεῶν. Συμπεραίνει, λοιπόν, ὁ Biscardi ὅτι οἱ ἐκτῆμοροι ἦταν Ἀθηναῖοι πολί-τες, χωρὶς περιουσιακὰ στοιχεῖα, που «ἐδούλευον» στους πλούσιους, κάτι που σημαίνει, ὅχι ὅτι ἦταν δούλοι, ἀλλὰ ὅτι ἦταν ἐργάτες ἀπόλυτα ἐξαρτημένοι ἀπὸ τὰ αφεντικά τους, τόσο που νὰ φτάνουν σὲ μια κατάσταση προσωπικῆς ἐξα-θλίωσης, που ὀμοιάζει με τὴ δουλεία. Με τὰ προϊόντα τῆς ἐργασίας τους προ-σπαθοῦσαν νὰ εξασφαλίσουν τὰ πρὸς τὸ

ζην, καταβάλλοντας και ένα μέρος (1/6) αυτών στον ιδιοκτήτη. Εξαιτίας αυτής της σχέσης αποκαλούνταν εκτήμο-ροι και αν δεν κατάφεραν να ξεπληρώσουν το χρέος αυτό (1/6) γίνονταν αγώ-γιμοι, δηλαδή δούλοι. Παράλληλα με αυτούς (έτσι εξηγεί και το διαζευκτικό «ή» του Πλούταρχου), υπήρχε και μια κατηγορία πολιτών που ζούσε σε από-λυτη φτώχεια και εξασφάλιζε κάποιο δάνειο με εγγύηση το σώμα, οπότε κατέ-ληγαν και αυτοί αγώγιμοι. Συμπερασματικά, οι οικονομικές μεταρρυθμίσεις του Σόλωνα στόχευαν αφενός στην επίλυση του προβλήματος των εκτημόρων, με το να τους δοθούν τα μικρά κτήματα που καλλιεργούσαν, καταργώντας, έτσι, και τη σχέση εκτη-μορίας. Αφετέρου, ελευθερώθηκαν όσοι είχαν γίνει αγώγιμοι λόγω χρεών, κα-ταργώντας τα χρέη αυτά και απαγορεύτηκε η σύναψη δανείου με εγγύηση το σώμα^{50 51}. Άλλωστε, όπως επισημαίνει ο Πλούταρχος «οὐδὲν γὰρ ὄφελος νόμων ἰσότητα παρεχόντων, ἢν ἀφαιρεῖται τὰ χρέα τοὺς πένητας».⁵²

4.4 ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΙΣ ΤΟΥ ΣΟΛΩΝΑ

4.4.1 Η κατανομή των πολιτών σε τάξεις

Ο Σόλων χώρισε τους πολίτες της Αθήνας σε τέσσερις τάξεις, με κριτή-ριο το εισόδημά τους. Στην πρώτη άνηκαν οι 'Πεντακοσιομέδιμνοι'⁵³, όσοι δη-λαδή συγκέντρωναν από τα χωράφια τους τουλάχιστον πεντακόσιες μετρικές μονάδες υγρών ή ξηρών προϊόντων, στη δεύτερη οι 'Ιππείς', που συγκέντρω-ναν τουλάχιστον τριακόσιες, οι 'Ζευγίτες', με τουλάχιστον διακόσιες και, τέ-λος, οι 'Θήτες', πολίτες με ελάχιστα ή καθόλου περιουσιακά στοιχεία, δηλαδή οι φτωχοί Αθηναίοι⁵⁴. Βάσει της νέας αυτής κατανομής των πολιτών, διένειμε και τα αξιώμα-τα. Τα ανώτατα αξιώματα (άρχοντες και ταμίες) ανήκαν στην πρώτη τάξη⁵⁵ και τα υπόλοιπα επιφυλάσσονταν για τις επόμενες δύο. Στους θήτες «οὐδεμίαν

50 βλ. σχετικά με την απελευθέρωση των δούλων λόγω χρεών, «Αρχαίοι Λυρικοί Ποιητές. Σόλων-Στησίχορος», Σόλων 36 ,στ.8-15 51 σχετικά με το ζήτημα των εκτημόρων, βλ. Biscardi, όπ.παρ. σελ 376 επ. 52 μτφρ. «Γιατί δεν ωφελούν διόλου οι νόμοι που παρέχουν μιαν ισότητα, την οποία στερούν πάλι από τους φτωχούς τα χρέη», Πλούταρχου, 'Ποπλικόλας', (σύγκρισις) 3 μτφρ.: Φιλολογική Ομάδα Κά-κτου. 53 Ο μέδιμνος ήταν μονάδα μέτρησης ξηρών προϊόντων. Για τη μέτρηση των υγρών υπήρχαν οι 'με-τρητές', βλ. Κακριδή, 'Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας', σελ.380, σημ.1-2 54 Πλούταρχου, 'Σόλων' 18, Αριστοτέλη 'Αθηναίων Πολιτεία', 3.1.1-3 55 Αριστοτέλη, 'Αθηναίων Πολιτεία', 8.1.1-8.2.1.

22

ἄρχειν ἔδωκεν ἀρχήν», τους παραχώρησε, όμως, το δικαίωμα συμμετοχής στα λαϊκά δικαστήρια και τις λαϊκές συνελεύσεις⁵⁶. Οι σκοποί τους οποίους ήθελε ο Σόλων να εξυπηρετήσει με αυτή τη ρύθμιση, πιθανόν να είναι ποικίλοι. Σίγουρα, ένα βασικό ελατήριο αποτελούσε το στρατιωτικό ζήτημα. Από τον 7ο αι. ο πόλεμος έχει πάψει να διεξάγεται α-τομικά και το πεζικό απαρτίζεται από «οπλίτες», οι οποίοι δρουν συλλογικά⁵⁷. Το ρόλο του οπλίτη έχουν πλέον οι 'Διακοσιομέδιμνοι' ή 'Ζευγίτες', εκείνοι δηλαδή που μπορούν με αυτό το εισόδημα να καλύπτουν τις εξοπλιστικές τους ανάγκες. Οι δύο ανώτερες τάξεις επανδρώνουν το ιππικό, ενώ οι 'Θήτες' εκτε-λούσαν χρέη ελαφρά οπλισμένου πεζικού και κωπηλατών. Ανάλογα, λοιπόν, με την οικονομική τους θέση, οι Αθηναίοι υποχρεώνονταν να καταλαμβάνουν τις διάφορες θέσεις του στρατού, ενώ οι πλουσιότεροι συνεισέφεραν και οικονομικά⁵⁸. Ένα ακόμα αποτέλεσμα αυτής της μεταρρύθμισης είναι και η ενδυνά-μωση της γεωργικής καλλιέργειας, αφού, πλέον, μόνο μέσω της παραγωγής μπορούσε κάποιος να ανέβει οικονομικά, άρα και κοινωνικά. Το κυριότερο, όμως, αποτέλεσμα ήταν άλλο : ο χωρισμός αυτός υπήρξε ένα πλήγμα- πλέον θεσμοθετημένο- στην ήδη κλονισμένη κυριαρχία των γενών. Η εποχή της

γε-νοκρατίας περνούσε στο παρελθόν και στη θέση της ερχόταν η τιμοκρατία. Τα αξιώματα έπαυαν να είναι κληρονομικό δικαίωμα των ευγενών και αποκλειστικό κριτήριο γινόταν η ατομική ιδιοκτησία, διευρύνοντας τον κύκλο των συμμετεχόντων σε αυτά. Ενώ, δηλαδή, δεν αφαιρούσε κανένα από τα προνόμια των ευγενών, αφού αυτοί ήταν οι πλέον ευκατάστατοι, έδινε νέες εξουσίες και σε άλλους εύπορους, οπότε το μονοπώλιο των ευπατριδών μετατράπηκε σε μο-νοπώλιο των πλουσίων. Για τους υπόλοιπους Αθηναίους πολίτες, η κατάληψη δημοσίων αξιωμάτων ήταν ένα ζήτημα που δεν τους αφορούσε. 4.4.2 Η βουλή των τετρακοσίων Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη⁵⁹ και τον Πλούταρχο⁶⁰, ο Σόλων εισήγαγε στην Αθήνα έναν νέο θεσμό, τη 'Βουλή των Τετρακοσίων', που απαρτιζόταν από 100 μέλη από κάθε μία από τις τέσσερις ιωνικές φυλές. Η αρμοδιότητά της ήταν προβουλευτική και συνίστατο στο να ελέγχει τα θέματα, τα οποία θα περ-νούσαν στη λαϊκή συνέλευση προς ψήφιση. Ο Πλούταρχος δίνει τη δική του ερμηνεία για τη σκοπιμότητα που εξυπηρετούσε, θεωρώντας πως στόχευε στον περιορισμό της αρμοδιότητας της λαϊκής συνέλευσης, επειδή, τότε, ο λαός, ε-ξαιτίας και της άφεσης των χρεών, «είχε πάρει πολύ θάρρος⁶¹».

εί

56 Πλούταρχου, 'Σόλων', 18, στ.10-12 57 κατά το σχηματισμό της φάλαγγας, ο κάθε οπλίτης χρησιμοποιεί την ασπίδα του διπλανού του προκειμένου να καλυφθ⁵⁸ βλ. Glotz, 'Η Ελληνική «Πόλις»', σελ.132-133 - Στεφανόπουλου, όπ.παρ. σελ.331-332 59 Αριστοτέλη, 'Αθηναίων Πολιτεία', 4.1-2 60 Πλούταρχου, 'Σόλων', 19 61 Πλούταρχου, 'Σόλων', 19 23

Δεν υπάρχει τίποτε άλλο γνωστό γι' αυτή τη Βουλή, η ύπαρξή της, δε, αμφισβητείται, χωρίς, όμως, πειστικά επιχειρήματα. Σίγουρα, πάντως, δεν συμμετείχαν και σε αυτό το πολιτειακό όργανο οι Θήτες. 4.4.3 Η Λαϊκή Συνέλευση Οι ρίζες της Λαϊκής Συνέλευσης, της Εκκλησίας του Δήμου, ανάγονται σε χρόνια πολύ πριν τον Σόλωνα, στην εποχή της μοναρχίας, οπότε οι αρμο-διότητές της ήταν εξαιρετικά περιορισμένες. Μέσα στο χρόνο, κάποιες από τις αρμοδιότητές της αυξήθηκαν, ενώ φαίνεται ότι όλοι οι πολίτες είχαν κατ' αρ-χήν το δικαίωμα συμμετοχής σε αυτήν. Όμως, μετά τον Σόλωνα, η Συνέλευση φαίνεται να ενδυναμώνεται, να αποκτά μια ξεχωριστή θέση στο αθηναϊκό κρά-τος και να λαμβάνει κρίσιμες αποφάσεις επί δημοσίων θεμάτων. Χαρακτηρι-στικό εδώ είναι το παράδειγμα της εκλογής των αρχόντων, που, από τα χέρια του Αρείου Πάγου, πέρασε στις φυλές, που πλέον, ήταν οι μόνες αρμόδιες να τους υποδείξουν ⁶². Αξίζει, τέλος, να αναφερθεί ξανά το γεγονός ότι, σύμφωνα με το Σύνταγμα του Σόλωνα, η συμμετοχή στη λαϊκή συνέλευση, μαζί με αυ-τήν στην Ηλιαία, ήταν τα μόνα δικαιώματα που επιφυλάσσονταν για τους θή-τες. 4.4.4 Η Ηλιαία Ο Αριστοτέλης αναφέρει ότι ο Σόλων «έκκλησίας καί δικαστηρίων μετέδωκε μόνον» στους θήτες. Εδώ, με τον όρο «δικαστήρια», εννοείται προφα-νώς η Ηλιαία⁶³, το δικαστήριο που θέσμιση ο Σόλων, το πρώτο λαϊκό δικαστή-ριο της αρχαιότητας και η πλέον σημαντική από τις μεταρρυθμίσεις του. Ή-ταν ένα αποφασιστικό βήμα προς τη δημοκρατία, αφού, πλέον, ο λαός καθί-στατο το ανώτερο δικαιοδοτικό όργανο της Πολιτείας και αποτέλεσε το βασικό αντιστάθμισμα προς τον αποκλεισμό των φτωχών Αθηναίων από τα αξιώματα. Πιο συγκεκριμένα, στην Ηλιαία μετείχαν, όσοι Αθηναίοι πολίτες το επι-θυμούσαν, με την προϋπόθεση να έχουν ξεπεράσει το τριακοστό έτος της ηλι-κίας τους. Γινόταν εγγραφή των ενδιαφερομένων σε πίνακα, ακολουθούσε η «κλήρωσις τῶν δικαστηρίων», δηλαδή η εκλογή και σχηματίζονταν δέκα τμήμα-τα που προεδρεύονταν από τους θεσμοθέτες⁶⁴ Όπως, χαρακτηριστικά αναφέρει ο Πλούταρχος, « αυτό το δικαίωμα στην

αρχή ήταν ασήμαντο, ύστερα όμως έγι-νε σπουδαίο, γιατί οι πιο πολλές διαφορές των πολιτών κατέληγαν στους δικα-
62 βλ. Forrest, 'Η γένεση της αθηναϊκής δημοκρατίας', σελ.227- Αριστοτέλη, 'Αθηναίων Πολιτεία', 8.1.1-8.2.2 63 Θεωρείται γενικά ότι επρόκειτο για τη λαϊκή συνέλευση, η οποία, όταν ασκούσε δικαστικές αρμο-διότητες, ονομαζόταν-για άγνωστο λόγο, Ηλιαία, βλ.MacDowell, 'Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασ-σικών χρόνων', σελ47-48 64 Biscardi, όπ.παρ. σελ. 97

24

στές, καθώς μάλιστα ο Σόλων είχε ορίσει, όλες οι αποφάσεις των διαφόρων αρ-χών να εφεσιβάλλονται στο ηλιακό δικαστήριο⁶⁵«. Στην Αθήνα, αρμοδιότητα έκδοσης δικαστικών αποφάσεων, είχαν οι Άρχοντες και ο Άρειος Πάγος. Με την ίδρυση της Ηλιαίας και τη δυνατότητα «Έφεσης» σε αυτήν, οι αποφάσεις των αρχόντων δεν ήταν πλέον τελεσίδι-κες, αλλά οι διάδικοι, εφόσον το επιθυμούσαν, μπορούσαν να προσφύγουν στο ανώτατο αυτό δικαστήριο, προκειμένου να επανεκδικαστεί η υπόθεση. Πρέπει, όμως, να υπήρχαν και κάποιες αποφάσεις αρχόντων, ήσσονος σημασίας, οι ο-ποίες να ήταν ανέκκλητες⁶⁶. Και μπορεί, όπως αναφέρει ο Πλούταρχος, αρχικά να μην έγινε δεκτή η καινοτομία αυτή με ενδιαφέρον, όμως σίγουρα, ήταν το απαύγασμα μιας όλο και εντεινόμενης, στη συνέχεια, στροφής των Αθηναίων σε όλο και δημοκρατικότερους θεσμούς. 4.4.5 Η μήνυση Πρέπει να γίνει ιδιαίτερη αναφορά, σε μια ακόμα διάταξη του Συντάγ-ματος του Σόλωνα, την οποία ο Αριστοτέλης αναφέρει ως μια από τις πλέον δημοκρατικότερες⁶⁷: την «αγωγή υπέρ των αδικουμένων». Μέχρι τότε, το δικαίωμα καταγγελίας ενός εγκλήματος ανήκε στην 'οικία' του θύματος ή στον άρχοντα που, με κάποιο τρόπο, λάβαινε γνώση του αδικήματος. Με την αγωγή αυτή, κάθε Αθηναίος μπορούσε να υποβάλει μήνυση σχετικά με αδίκημα που δεν τον αφορούσε άμεσα, ενώ πρωτίτερα, το μόνο που μπορούσε να κάνει, αν η οικογένεια αδιαφορούσε (ή δεν υπήρχε ή ήταν αυτή ο δράστης) ήταν να το θέσει υπόψη του άρχοντα, στη διακριτική ευχέρεια του οποίου έγκειτο η εξέλι-ξη της υπόθεσης. Μπορούσε, επίσης, να καταγγείλει και αδικήματα που δεν στρέφονταν κατά κάποιου συγκεκριμένου ανθρώπου, αλλά κατά της κοινω-νίας. Μια ερμηνεία που μπορεί να δοθεί σχετικά με τη σκοπιμότητα αυτού του μέτρου βασίζεται σε μια διάθεση του Σόλωνα να θέσει ενώπιον της Πολι-τείας κάθε είδους αδίκημα, ώστε κανένα να μην μένει ατιμώρητο, αποκλειόμε-νο από τη δικαιοσύνη. Ο Πλούταρχος, σε μια ιδιαίτερη αναφορά του στο μέτρο αυτό, υποστηρίζει πως ο Σόλων συνέβαλε ώστε κάθε Αθηναίος να θεωρεί ότι βλέπεται ο ίδιος από κάθε έγκλημα που διαπράττεται μέσα στην κοινότητα, ότι η κοινότητα δηλαδή είναι ένα σώμα, το οποίο όλοι πρέπει εξίσου να υπε-ρασπίζονται από τις αδικίες. Μάλιστα αναφέρει πως όταν ρώτησαν τον Σόλω-να ποια πόλη κυβερνιέται άριστα , απάντησε πως είναι εκείνη «έν η τῶν ἀδικουμένων οὐχ ἦττον οἱ μὴ ἀδικούμενοι προβάλλονται καὶ κολάζουσι τοὺς ἀδικοῦντας 68» . Μια όμως πιο επιφυλακτική ματιά επί του θέματος, μπορεί να διακρίνει την αρχή μιας καταγγελτικής συνήθειας των πολιτών, αλλά και την αύξηση της παρεμβατικότητας του κράτους στις κοινωνικές σχέσεις.

65 Πλούταρχος, 'Σόλων', 18, μτφρ. φιλολογική ομάδα Κάκτου. 66 βλ. MacDowell, 'Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασσικών χρόνων', σελ.48-49. 67 οι άλλες δύο ήταν η απαγόρευση σύναψης δανείου με αντάλλαγμα την προσωπική ελευθερία και η Έφεση, Αριστοτέλη, 'Αθηναίων Πολιτεία', 9.1 68 «στην οποία αυτοί που δεν αδικούνται καταγγέλλουν και καταδιώκουν αυτούς που αδίκησαν, σαν να αδικήθηκαν οι ίδιοι»,

Πλούταρχου 'Σόλων', 18 25

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5 ΑΠΟ ΤΟΝ ΣΟΛΩΝΑ ΣΤΟΝ ΚΛΕΙΣΘΕΝΗ 5.1 Η ΑΠΟΤΥΧΙΑ ΤΟΥ

ΣΟΛΩΝΑ Ο Σόλων σε μια ελεγεία του αναφέρει ότι « (από τους πλούσιους και του φτωχούς) κανέναν τους δεν άφησα να νικάει./ Έτσι, θα ακολουθούσε τους άρχοντες ο κόσμος / αν μήτε ήταν ξέφραγος μήτε αναγκασμένος.». Δεν είχε σκοπό να φέρει τη δημοκρατία, άλλωστε του ήταν άγνωστη. Ήθελε μόνο να δημιουργήσει ένα κράτος στο οποίο όλοι θα υπακούουν στους νόμους και όλοι θα έχουν από κάτι, ώστε να μην εξεγείρονται. Πίστευε ότι με τις παροχές του στους φτωχούς, θα πετύχαινε την απαραίτητη συναίνεση, προκειμένου να μην υπάρξουν ξανά εντάσεις. Όμως, έκανε λάθος. Οι φτωχοί Αθηναίοι εξακολούθησαν να είναι δυσαρεστημένοι. Το κύριο αίτημά τους, ο αναδασμός της γης 69, έμεινε ανικανοποίητο, ενώ οι ευπατρίδες εξακολούθησαν να νέμονται τον πλούτο και την πολιτική εξουσία. Η διακυβέρνηση της πόλης, όχι μόνο παρέμεινε στα ίδια χέρια, αλλά επιπλέον κατοχυρώθηκε και θεσμικά. Για τους δε αριστοκράτες η κατάργηση των χρεών αλλά και ο περιοσμός κάποιων δικαιοδοτικών τους αρμοδιοτήτων, με την ίδρυση της Ηλιαίας, αρκούσε ώστε να είναι δυσαρεστημένοι και να επιδιώκουν την απολυτοποίηση της εξουσίας τους. 5.2 Η ΤΥΡΑΝΝΙΑ ΤΟΥ ΠΕΙΣΙΣΤΡΑΤΟΥ Το 561/560 π.Χ ο Πεισίστρατος, με τη στήριξη των φτωχών Αθηναίων αγροτών καταλαμβάνει την Ακρόπολη και γίνεται τύραννος της Αθήνας. Είναι αρχηγός του ενός από τα τρία κόμματα που υπήρχαν τότε στην Αθήνα, των Διακρίων. Τα άλλα δύο είναι οι Πεδιείς που στηρίζουν τα συμφέροντα των μεγαλοκτηματιών και οι Παράλιοι, που επιδιώκουν τη διατήρηση της νομοθεσίας του Σόλωνα και περιλαμβάνουν στις τάξεις τους εμπόρους και βιοτέχνες⁷⁰. Ο Πεισίστρατος, κατά τη μακρόχρονη τυραννία του, δεν κατάργησε τους νόμους του Σόλωνα⁷¹. Η πολιτική του ευνόησε ιδιαίτερα τους μικροκαλλιεργητές, λύνοντας σχεδόν το αγροτικό πρόβλημα, ώθησε την 69 Σόλωνος , 'Ελεγείες', 34 70 αντίθετα, Mossé, ' Αθήνα, Ιστορία μιας Δημοκρατίας', εκδ. ΜΙΕΤ, 1988,σελ. 26-27, όπου υποστηρίζεται ότι ο διαχωρισμός δεν αντιπροσώπευε πολιτικοινωνικές αντιθέσεις, αλλά τοπικιστικές. 71 «Ένθα δὴ ὁ Πεισίστρατος ἤρχε Ἀθηναίων οὔτε τιμᾶς τὰς εἰούσας συνταράξας οὔτε θέσμια μεταλλάξας, ἐπί τε τοῖσι κατεστεῶσι ἔνεμε τὴν πόλιν κοσμέων καλῶς τε καὶ εὖ.» μτφρ. : «εκεί λοιπόν ο Πεισίστρατος κυβερνούσε τους Αθηναίους, χωρίς να καταργήσει τις υπάρχουσες αρχές ούτε και τους νόμους, σε-βάστηκε το υπάρχον καθεστώς και κυβερνούσε την πόλη πολύ καλά», Ηροδότου, 'Ιστορία' (βιβλίο Ι: Κλειώ), 59 26

ανάπτυξη του εμπορίου και δεν προκάλεσε ιδιαίτερες αντιδράσεις από τους αντιπάλους, αφού ειδικά προς το τέλος, υπήρξε ιδιαίτερα συναινετικός. Μετά τον θάνατό του, ανέλαβαν την διακυβέρνηση οι γιοι του Ίππαρχος και Ιππίας ('Πεισιστρατίδες'), οπότε και οξύνθηκαν πάλι οι κοινωνικές αντιθέσεις. Το 510 π.Χ., με επέμβαση του βασιλιά της Σπάρτης Κλεομένη, τον οποίον είχαν καλέσει οι αριστοκράτες, καταλύεται οριστικά η τυραννία. 27

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6 ΤΟ ΟΙΟΝΕΙ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΤΟΥ ΚΛΕΙΣΘΕΝΗ 6.1 Ο ΚΛΕΙΣΘΕΝΗΣ

Σχετικά με το πρόσωπο του Κλεισθένη, οι δύο βασικές ιστορικές πηγές, ο Αριστοτέλης και Ηρόδοτος είναι αντιφατικές. Ο Αριστοτέλης⁷² αναφέρει ότι, μετά την κατάλυση της τυραννίας, ξέσπασε διαμάχη ανάμεσα στον ευπατρίδη Ισαγόρα και τον Αλκμαιωνίδη Κλεισθένη. Ο Κλεισθένης, πήγε με την μεριά του δήμου και ο Ισαγόρας, με τη βοήθεια του Κλεομένη, βασιλιά της Σπάρτης αποπειράθηκε να επιβάλει τυραννίδα. Όμως, ο λαός αντιστάθηκε, εκδίωξε τον Ισαγόρα και τους οπαδούς του και ανέθεσε στον Κλεισθένη τα

ηνία της πόλης. Ο Ηρόδοτος 73 όμως έχει αντίθετη γνώμη. Θεωρεί ότι ο Κλεισθένης πήγε με την πλευρά του δήμου από καθαρό καιροσκοπισμό και όχι ότι συντάχθηκε μαζί του. Όπως και να έχει, όμως, οι μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη είναι αδιαμφισβήτητο ότι άνοιξαν το δρόμο για τη δημοκρατία της Αθήνας. 6.2 ΟΙ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΙΣ 6.2.1 Ο χωρισμός των πολιτών Η σπουδαιότερη από τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη αφορά στον χωρισμό των Αθηναίων πολιτών σε δέκα φυλές⁷⁴ και έγινε το 507 π.Χ.. Η ουσία της έγκειτο στο γεγονός ότι, πλέον, το μόνο κριτήριο διάκρισης των Αθηναίων πολιτών σε μερικότερες 'ομάδες', θα ήταν ο τόπος κατοικίας και τίποτα άλλο. Κάθε 'φυλή' αποτελούνταν από τρεις 'τριττύες' και κάθε τριττύς από έναν αριθμό 'δήμων'. Για την κατανόηση του συστήματος αυτού είναι καθοριστικής σημασίας η έννοια της τριττύος. Ο Κλεισθένης είχε χωρίσει την Αθήνα σε τρία μέρη : την Πεδιάδα, τα Παράλια και το Άστυ. Κάθε ένα από αυτά τα τρία μέρη διαιρούταν σε δέκα μικρότερα, τις τριττύες, οπότε υπήρχαν δέκα παράλιες, δέκα πεδινές και δέκα αστικές τριττύες. Με κλήρωση, επιλεγόταν μία τριττύς από κάθε τμήμα της Αθήνας, έτσι ώστε τρεις τριττύες (μία παράλια, μία πεδινή και μία από το άστυ) να αποτελέσουν μια φυλή (κάθε φυλή κατέληγε να περιλαμβάνει 72 Αριστοτέλη, 'Αθηναίων Πολιτεία', 20.1 ⁷³Ηροδότου, 'Ιστορία' (βιβλίο V: Τερψιχόρη), 66 74 οι φυλές αυτές δεν σχετιζόνταν ως διοικητικά μορφώματα με τις τέσσερις ιωνικές φυλές του γενο-κρατικού συστήματος.

28

περίπου το 1/10 των Αθηναίων πολιτών). Με αυτόν τον τρόπο, οι συνολικά τριάντα τριττύες απάρτιζαν τις δέκα φυλές. Στο πλαίσιο κάθε τριττύος, υπήρχε ένας αριθμός -όχι πάντα συγκεκριμένος- από 'δήμους', οι οποίοι, έτσι, αποτελούσαν και την κατώτερη διοικητική μονάδα. Οι 'δήμοι' ήταν αυτοτελείς και προεδρεύονταν από έναν δήμαρχο, ο οποίος είχε τις παλιές αρμοδιότητες του 'ναύκραρου', καθόσον οι δήμοι αντικατέστησαν, ουσιαστικά, τις 'ναυκραρίες'. Με αυτό το αρκετά πολύπλοκο σύστημα, ο Κλεισθένης θέλησε να αναμειξει τους Αθηναίους πολίτες, έτσι ώστε κάθε φυλή να περιλαμβάνει Αθηναίους από όλες τις περιοχές της Αθήνας και από κάθε τάξη. Λέγεται, μάλιστα, ότι συμπεριέλαβε στους Αθηναίους πολίτες και μέτοικους και δούλους, προκειμένου να διευρύνει, όσο το δυνατόν, τον κύκλο των Αθηναίων με πολιτικά δικαιώματα⁷⁵. Επέβαλε, επίσης, και την υποχρέωση, να μην χρησιμοποιείται το πατρώνυμο για να προσδιορίζεται ένα πρόσωπο, αλλά το δήμο στον οποίο ανήκει, έτσι ώστε να μη γίνεται εμφανές αν έχει γίνει πρόσφατα Αθηναίος. Έτσι, ο Κλεισθένης έδωσε ένα τελειωτικό πλήγμα στα γένη και άνοιξε το δρόμο για τη δημοκρατία της κλασσικής Αθήνας⁷⁶. 6.2.2 Η Βουλή των Πεντακοσίων Σύμφωνα με τη νέα κατανομή των πολιτών στις δέκα φυλές, ο Κλεισθένης δημιούργησε τη Βουλή των Πεντακοσίων, η οποία και λειτούργησε για αιώνες, με λίγες μόνο αλλαγές. Απαρτιζόταν από 50 βουλευτές από κάθε φυλή και χωριζόταν σε 10 αντίστοιχα τμήματα, καθένα εκ των οποίων κυβερνούσε την πόλη για το 1/10 του έτους ('πρυτανεία'). Η σειρά κατά την οποία εναλλάσσονταν τα τμήματα στη διακυβέρνηση καθοριζόταν με κλήρο, καθόσον υπήρχαν κάποιες πρυτανείες με βαρύνουσα σημασία, όπως εκείνη κατά την οποία γινόταν ο 'οστρακισμός'. Οι πρυτάνεις (οι 50 βουλευ-τές, δηλαδή, που κυβερνούσαν, κατά τη διάρκεια της πρυτανείας τους) εξέλε-γαν έναν πρόεδρο, τον Επιστάτη. Η θητεία των βουλευτών ήταν ενιαύσια και δεν επιτρεπόταν τρίτη επανεκλογή. Δικαίωμα, δε, για εκλογή είχαν όλοι οι Α-θηναίοι πολίτες άνω των τριάντα ετών. Η Βουλή είχε ως αρμοδιότητα την έκδοση προβουλευμάτων, όπως και η παλαιά Βουλή των Τετρακοσίων. «προβουλεύει δ' εις τὸν δῆμον, καὶ οὐκ ἔξεστιν οὐδὲν ἀπροβούλευτον οὐδ' ὃ τι ἂν μὴ

προγράψωσιν οί πρυτάνεις ψηφίσασθαι τῷ δήμῳ».77 Είχε, επίσης, κάποιες δικαστικές αρμοδιότητες, έλεγχε το έργο των αρχόντων και έφερνε εις πέρας όσα δεν είχαν ανατεθεί στην Εκκλησία του Δήμου78 79.

75 Αριστοτέλη, 'Πολιτικά', 1275 b, 35-38 76 Σχετικά με τη διαίρεση των Αθηναίων από τον Κλεισθένη, βλ. Αριστοτέλη, 'Αθηναίων Πολιτεί-α', 21- Glotz, ό.π., σελ.134-135 77 « Προβουλεύει σχετικά με θέματα της συνέλευσης και η συνέλευση δεν επιτρέπεται να αποφασίσει για κάτι το οποίο προηγουμένως δεν έχει ψηφιστεί από τη βουλή και δεν έχει περιληφθεί στο πρό-γραμμα από τους Πρυτάνεις», Αριστοτέλη, 'Αθηναίων Πολιτεία', 45.4 78 Biscardi, ό.π. σελ 101-102 29

6.2.3 Ο οστρακισμός Ο οστρακισμός αποδίδεται από τον Αριστοτέλη80 στον Κλεισθένη και μολονότι εφαρμόστηκε για πρώτη φορά το 488/487, δεν υπάρχουν σοβαροί λόγοι, για τους οποίους θα πρέπει να αρνηθούμε αυτή τη μαρτυρία81. Ο οστρακισμός δημιουργήθηκε με σκοπό να προασπίσει την Αθηναϊκή δημοκρατία από οποιονδήποτε θεωρούταν εχθρός της. Η διαδικασία είχε ως εξής : στην κύρια συνέλευση της έκτης πρυτανείας , οι Αθηναίοι πολίτες ψήφι-ζαν σχετικά με αν θεωρούσαν σκόπιμο να κινηθεί η διαδικασία του οστρακι-σμού. Αν η απόφαση ήταν θετική, στην όγδοη πρυτανεία, γινόταν μυστική ψη-φοφορία και έπρεπε κάθε πολίτης, να γράψει πάνω σε ένα όστρακο το όνομα εκείνου, ο οποίος έπρεπε να εξοριστεί ως επικίνδυνος για το πολίτευμα. Υπάρχει διχογνωμία σχετικά με τον αριθμό των παρισταμένων, αλλά και των ψήφων που θα καθιστούσαν έγκυρη την ψηφοφορία, αν δηλ. έπρεπε να παρευρίσκο-νται 6.000 ή να ψηφίσουν τουλάχιστον 6.000. Το αποτέλεσμα πάντως ήταν η εξορία του προσώπου αυτού για δέκα έτη. Όπως μαρτυρεί ο Αριστοτέλης82, ο πρώτος Αθηναίος που εξοστρακίστηκε ήταν ο Ίππαρχος, γιος του Χάρμου από τον Κολλυτό, ενώ από τους γνωστότερους Αθηναίους που εξοστρακίστηκαν ήταν ο Αριστείδης83 (482 π.Χ.), ο Θεμιστοκλής84 (472/1 π.Χ.), ο Κίμων (462/1 π.Χ.) και ο Θουκυδίδης (443/2 π.Χ.). Ο θεσμός του οστρακισμού, αν και προβλέφτηκε για να προστατέψει τη δημοκρατία, γρήγορα κατάντησε ένα μέσο, με το οποίο η πλειοψηφία μπορού-σε με ευκολία να εξορίζει τους αρχηγούς των μειοψηφιών, ώστε να ασκεί το μονοπώλιο της κρατικής εξουσίας, δίχως αντιδράσεις85. 79 Για τη Βουλή των Πεντακοσίων, βλ. Αριστοτέλη, 'Αθηναίων Πολιτεία', 21.3, 43-50 80 Αριστοτέλη, 'Αθηναίων Πολιτεία', 22.1 81 βλ.Glotz, ό.π., σελ. 184 82 Αριστοτέλη, 'Αθηναίων Πολιτεία', 22.4.1-4 83 Πλούταρχου, 'Θεμιστοκλής', V - ΑΠ 22.7 84 Δημοσθένη, 'Κατ' Αριστοκράτους', 205 85 Biscardi, ό.π., σελ.132-134, Αριστοτέλη, 'Αθηναίων Πολιτεία',22.

30

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7 ΟΙ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΕΙΑΚΩΝ ΟΡΓΑΝΩΝ ΜΕΤΑ ΚΑΙ ΤΙΣ

ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΙΣ ΤΟΥ ΚΛΕΙΣΘΕΝΗ (5ος αι. π.Χ) 7.1 ΟΙ ΑΡΧΟΝΤΕΣ Οι

μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη επέβαλαν μια διαφοροποίηση στη λειτουργία του θεσμού των «Εννέα Αρχόντων», θεσμός που, όπως προείδαμε86, εμφανίστηκε σε πολύ προγενέστερους χρόνους. Σύμφωνα με τη νέα κατανομή των πολιτών, στους Εννέα προστέθηκε και ένας γραμματέας87 και κάθε μία από τις δέκα φυλές εξέλεγε από έναν . Ο 'Επώνυμος' ασχολείται με τις οικογενειακές σχέσεις, ο 'Βασιλεύς' έχει περιορισμένες ιερατικές αρμοδιότητες και ο 'Πολέμαρχος' ασχολείται πλέον μόνο με τους μετοίκους. Οι θεσμοθέτες ασχολούνταν με τη διαδικαστική προετοι-μασία ιδιωτικών και δημοσίων αγωγών των πολιτών (η δικαιοδοσία ανήκει στην Ηλιαία)88. Υπάρχουν, επίσης, οι «Ένδεκα», με καθήκοντα αστυνομικά, όπως η ε-ποπτεία της φυλακής, αλλά και ορισμένες δικαιοδοτικές αρμοδιότητες για αυ-τόφωρα εγκλήματα89. Τέλος,

αρμοδιότητα για τη διοίκηση του στρατού είχαν οι «δέκα στρα-τηγοί», θεσμός που εισήχθη μετά τον Κλεισθένη και συνεπικουρούνταν από τους «ναυάρχους» και τους «ιπάρχους» για ζητήματα του ναυτικού και του ιππικού αντίστοιχα⁹⁰. 7.2 Η ΒΟΥΛΗ Η αθηναϊκή Βουλή των Πεντακοσίων, από τη θέσπισή της, επί Κλεισθέ-νη μέχρι και την κλασσική εποχή, δεν αλλάζει αρμοδιότητες, ούτε και τρόπο λειτουργίας. Μόνο πέντε χρόνια μετά τη μεταρρύθμιση θεσπίζεται και όρκος των βουλευτών⁹¹. Πρέπει όμως να τονιστεί το γεγονός ότι οι βουλευτές ήταν άρχοντες και μάλιστα η Βουλή αποτελούσε το ανώτερο διοικητικό όργανο της πόλης, κάτι σαν τη σημερινή κυβέρνηση⁹². 86 ΚΕΦ.2.4 87 Αριστοτέλη, 'Αθηναίων Πολιτεία', 55.1 88 Biscardi, ό.π., σελ.104 - Αριστοτέλη, 'Αθηναίων Πολιτεία', 56-59 89 Αριστοτέλη, 'Αθηναίων Πολιτεία', 52.1 90 Αριστοτέλη, 'Αθηναίων Πολιτεία', 61 91 Αριστοτέλη, 'Αθηναίων Πολιτεία', 22.2 - Λυσία, 'Κατά Φύλωνος' 1-2 - [Δημοσθένη], 'Κατά Νεαί-ρας', 4 92 Biscardi, ό.π., σελ. 102-103 31 7.3 Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ Η λαϊκή συνέλευση, η Εκκλησία του Δήμου, αποτελεί το πλέον ισχυρό όργανο της Αθήνας του 5ου αιώνα και φτάνει, τότε, να συγκαλείται τέσσερις φορές σε κάθε πρωταναί⁹³, δηλ. συνολικά σαράντα φορές το χρόνο. Οι αρμοδιότητες⁹⁴ της Εκκλησίας, τον αιώνα αυτό, είναι εξαιρετικά δι-ευρυμένες. Η εξωτερική πολιτική βρίσκεται υπό τον πλήρη έλεγχό της. Η ειρήνη, ο πόλεμος, το σύνολο των στρατιωτικών ζητημάτων εν καιρώ πολέμου (οι δέκα στρατηγοί απλά διοικούν), οι συμμαχίες, ακόμα και ήσσονος σημασίας ζητή-ματα, όπως ο διορισμός πρεσβευτών αποφασίζονται αποκλειστικά από αυτήν. Ο έλεγχος της εκτελεστικής εξουσίας δεν περιοριζόταν στη δυνατότητα ελέγχου των αρχόντων κατά τη διάρκεια της θητείας τους, αλλά η Εκκλησία είχε και τη δυνατότητα να διορίζει κάποιους από αυτούς (στρατηγοί). Επίσης, παρά το γεγονός ότι ανώτατη δικαιοδοτική αρχή ήταν τα λαϊκά δικαστήρια (υποδιαίρεσεις της Ηλιαίας), η Εκκλησία του Δήμου μπορούσε να προβαίνει στη λεγόμενη 'προβολή', που ήταν είδος έγκρισης που ζητούσε ο πολίτης προκειμένου να καταθέσει δημόσια αγωγή, οπότε τα δικαστήρια κατά κανόνα συμμορφωνόταν με την απόφαση⁹⁵. Αφορούσε κυρίως θρησκευτικά αδικήματα⁹⁶ αλλά και τη συκοφαντία⁹⁷. Εξέδιδε όμως και δικές της αποφάσεις, σε υποθέσεις που εισάγονταν απευθείας σε αυτήν, «δι' εισαγγελίας», σχετικά με αυτόφωρα εγκλήματα κατά της ασφάλειας της πόλης και κατά της ηθικής. Τέλος, η Εκκλησία είχε και νομοθετικές αρμοδιότητες εκδίδοντας κανό-νες δεσμευτικούς υπό τη μορφή «νόμων» και «ψηφισμάτων». Τι σήμαινε όμως αυτή η αρμοδιότητα σχετίζεται άμεσα με την έννοια των δύο αυτών όρων, ζή-τημα, όμως, το οποίο είναι ιδιαίτερα πολύπλοκο και θα εξεταστεί παρακάτω.

93 Αριστοτέλη, 'Αθηναίων Πολιτεία', 43.3 94 για τις αρμοδιότητες της Εκκλησίας του Δήμου, βλ. Biscardi, ό.π.παρ. σελ.115 επ. - Glotz, 'Η ελλη-νική «Πόλις»', σελ. 175 επ., εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1994 95 Ισοκράτους, 'Περί της Αντιδόσεως', 314 - 96 Δημοσθένης, 'Κατά Μειδίου', 1 97 Αισχύνου, 'Περί παραπρεσβείας', 145 32

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8 ΝΟΜΟΙ - ΘΕΣΜΟΙ -ΨΗΦΙΣΜΑΤΑ 8.1 Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ Η λέξη «νόμος» ετυμολογείται από το ρήμα «νέμω» και σημαίνει «κα-θετί που έχει απονεμηθεί, που έχει δοθεί και κατ' επέκταση καθετί που κάποιος κατέχει ή μεταχειρίζεται. Από το αρχικό αυτό περιεχόμενο, η λέξη σημαίνει χρήση, συνήθεια και κάθε τι που από χρήση ή συνήθεια γίνεται νόμος»⁹⁸. Πρό-κειται για κανόνα συμπεριφοράς γενικά αποδεκτό, χωρίς αναγκαία να είναι και καταγεγραμμένος, και ανταποκρίνεται στο ορθό. Κατά τον 7ο και 6ο αι. π.Χ. και αναφορικά με τους νόμους του Δράκο-ντα και του Σόλωνα, χρησιμοποιείται ο όρος «θεσμός», που σημαίνει έναν

κα-νόνα που έχει τεθεί εξουσιαστικά από κάποια εγκόσμια αρχή, όπως οι άρχο-ντες, οι νομοθέτες ή η συνέλευση. Ο νόμος, για τους αρχαίους Έλληνες, είναι προϊόν θεϊκό και ο νομοθέτης έρχεται απλά να τον διατυπώσει' ο νόμος δηλα-δή προϋπάρχει, είναι κάτι υπερβατικό⁹⁹. Και ο θεσμός μπορεί να είναι νόμος, αυτό όμως δεν είναι απόλυτο. Ούτε ο νόμος είναι αναγκαία και θεσμός. Τους επόμενους δύο αιώνες, η έννοια του Νόμου περιπλέκεται με εκεί-νη του «ψηφίσματος»¹⁰⁰. Τον 5ο αι. π.Χ., οι όροι 'νόμος' και 'ψηφισμα' χρησιμοποιούνται αδια-κρίτως. Για να υπάρξει ένας νόμος έπρεπε να ψηφιστεί από την Εκκλησία του Δήμου, οπότε η έννοια του «ψηφίσματος» της συνέλευσης χρησιμοποιείται παράλληλα με εκείνη του νόμου χωρίς σαφή διαχωρισμό, ενώ για τους νόμους του Δράκοντα και του Σόλωνα χρησιμοποιείται είτε ο όρος θεσμός, είτε ο νό-μος. Πάντως, παρά το γεγονός ότι τόσο οι Νόμοι όσο και τα ψηφίσματα θεσπί-ζονταν με την ίδια διαδικασία, η έννοια του Νόμου εξακολουθούσε να ανάγε-ται σε ρύθμιση πιο θεμελιώδη¹⁰¹. Κατά τον 4ο αιώνα, ο Νόμος φαίνεται να διακρίνεται τόσο από τις απο-φάσεις της Βουλής, όσο και από τα ψηφίσματα: «ψηφισμα δὲ μηδὲν, (μήτε) βουλῆς / μήτε δήμου νόμου κυριώτερον εἶναι»¹⁰². Θεσπίζεται δε και ειδική, αυστηρή διαδικασία, ο πυρήνας της οποίας αναγόταν στον Σόλωνα¹⁰³, σύμφωνα με την οποία μπορούσε να μεταβληθεί ένας Νόμος. Συμπερασματικά, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι η μη μεταβλητότητα των Νόμων, με το να θεωρούνται προϊόν θεϊκής βούλησης, ήταν ένα δόγμα που εξυ-πηρετούσε την καθεστηκία αριστοκρατική τάξη της αρχαϊκής περιόδου. Η 98 Δημητρόπουλου, 'Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου Ι', 2001, σελ. 180 99 Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της Ρήτρας του Λυκούργου, η οποία υπαγορεύτηκε από Μαντείο των Δελφών 100 «Ψήφισμα ήταν κανόνας ή απόφαση που λαμβανόταν μετά από ψηφοφορία της Εκκλησίας του Δή-μου 101 βλ. MacDowell, όπ.παρ. σελ. 72-73 - Στεφανόπουλου, όπ.παρ. σελ. 660 102 Ανδοκίδου, 'Περί μυστηρίων', (I) 87 103 Δημοσθένη, 'Προς Λεπτίνην', (XX) 89-90 33 σταδιακή όμως μεταβολή του πολιτεύματος σε δημοκρατία και η ταυτόχρονη ανάγκη για μια αυτοθέσμιση πιο εύκολα μεταβαλλόμενη, ώστε να ανταποκρί-νεται στην εκάστοτε εξέλιξη, επέφερε αλλαγές στον τρόπο της νομοθεσίας. Ο Νόμος εξακολουθούσε μεν να θεωρείται θεϊκής προέλευσης, όμως ταυτόχρονα έγινε δεκτή και η ανάγκη τροποποίησης ή συμπλήρωσής του, όποτε κρινόταν αναγκαίο. Προς το σκοπό δε αυτόν, θεσπίστηκε και τον 4ο αιώνα η αυστηρή διαδικασία μεταβολής τους¹⁰⁴.

8.2 Η ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΜΕΤΑΒΟΛΗΣ ΤΩΝ ΝΟΜΩΝ

Η διαδικασία είχε ως εξής : την ενδέκατη μέρα της πρώτης πρυτανείας και αφού διακηρυσσόταν ο σεβασμός της πόλης προς τους κείμενους νόμους, γινόταν ψηφοφορία σχετικά με το εάν θα έπρεπε το τρέχον έτος να γίνει κά-ποια τροποποίηση των ήδη υπάρχοντων νόμων («ἐπιχειροτονία τῶν νόμων») ¹⁰⁵. Ταυτόχρονα, γίνονταν προτάσεις αναφορικά με τα σημεία που ενδεχομένως χρειαζόνταν τροποποίηση. Αν η πλειοψηφία των παρευρισκομένων αποκρινό-ταν θετικά, τότε μπορούσε ο οποιοσδήποτε πολίτης να προτείνει τροποποιήσεις επί των συγκεκριμένων νόμων, των οποίων η τροποποίηση εγκρίθηκε¹⁰⁶. Η προτεινόμενη τροποποίηση έπρεπε να τοιχοκολληθεί στο οίκημα του Επώνυ-μου άρχοντα και, αν τυχόν, ήταν αντίθετη στον παλαιό νόμο, έπρεπε να περι-λαμβάνει το κείμενό του. Μετά έπρεπε να εκλεγεί μια πενταμελής επιτροπή που θα υπεράσπιζε τους παλαιούς νόμους εμπρός στο συμβούλιο των «νομοθε-τών», το οποίο επίσης θα συνέστατο από την Εκκλησία¹⁰⁷. Παράλληλα, μπορούσε ο κάθε Αθηναίος να υποβάλει ενός είδους δημό-σια αγωγή, που ονομαζόταν «γραφή παρανόμων» κατά οποιουδήποτε θεωρού-σε ότι επεδίωξε την τροποποίηση νόμου, χωρίς να τηρηθούν οι προβλεπόμενες διαδικασίες, αφορούσε δε τόσο τυπικά

στοιχεία όσο και το ουσιαστικό περιεχόμενο του νόμου. Η εφαρμογή του νόμου που προσβαλλόταν με προβολή α-ναστελλόταν και αν ο εναγόμενος κρινόταν ένοχος, η ποινή προέβλεπε πρό-στιμο και ο νόμος ακυρωνόταν . Ο τρεις φορές καταδικασθείς γι' αυτό, γινόταν «άτιμος»¹⁰⁸. Υπήρχε, επίσης, και η γραφή «νόμον μη επιτηδείου θείναι»¹⁰⁹, η οποία στόχευε στον αποκλεισμό τροποποιήσεων που αντετίθεντο στο συμφέρον της πόλης¹¹⁰. ¹⁰⁴ βλ. Jones, 'Athenian Democracy', Oxford 1964, σελ. 50 επ ¹⁰⁵ Δημοσθένη, 'Κατά Τιμοκράτους', 20 ¹⁰⁶ Δημοσθένη, 'Κατά Τιμοκράτους', 18 ¹⁰⁷ Δημοσθένη, 'Κατά Τιμοκράτους', 23,24 ¹⁰⁸ βλ. MacDowell, όπ.παρ. σελ. 80 ¹⁰⁹ Αριστοτέλη, 'Αθηναίων Πολιτεία', 59.2 ¹¹⁰ Δημοσθένη, 'Κατά Τιμοκράτους' 33,138 ³⁴ ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9 Η 'ΑΘΗΝΑΙΩΝ ΠΟΛΙΤΕΙΑ' ΑΠΟ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΣΚΟΠΙΑ 9.1 Η ΠΟΛΙΣ-«ΚΡΑΤΟΣ» Στη σύγχρονη εποχή ως κράτος νοείται « η οργανωμένη κοινωνία ανθρώπων, εγκατεστημένων σε συγκεκριμένη χώρα, η οποία ασκεί στα μέλη της αυτοδύναμη εξουσία και έχει τη μορφή νομικού προσώπου»¹¹¹. Αποτελεί-ται δηλαδή από τρία συστατικά στοιχεία : τον λαό, τη χώρα και την εξουσία. Στην αρχαία Ελλάδα, η έννοια που ανταποκρίνεται στα τρία αυτά χαρακτηρι-στικά είναι η «πόλις». Αναφορικά με την αρχαία Αθήνα, πρέπει να επισημάνουμε ότι η δη-μιουργία της πόλεως δεν υπήρξε αποτέλεσμα πολιτικής απόφασης αλλά μα-κράιωνης κοινωνικοπολιτικής διαδικασίας. Τα πρώτα της βήματα -ως δομικού πλέον στοιχείου της Αθηναϊκής κοινωνίας- εντοπίζονται κατά τον 8ο αι. π.Χ., παράλληλα με την εγκαθίδρυση ολιγαρχικού καθεστώτος . Από τότε ακολού-θησε μια εξελικτική πορεία, που με ορόσημο τους νόμους του Σόλωνα και τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη, οδήγησε στην τελειοποιημένη μορφή δημο-κρατικής πόλης-κράτους. Η σχέση κράτους- κοινωνίας είναι ζήτημα πολιτικό, με την έννοια ότι το είδος και ο τρόπος λειτουργίας ενός πολιτεύματος καθορίζει και την τυχόν α-ντίθεση, συνύπαρξη ή και ταύτιση κράτους και κοινωνίας. Στη δημοκρατική Αθήνα, ο πολίτης ταυτίζεται με την πόλη, οι πολίτες είναι η πόλη. Δεν υπάρχει η σύγχρονη αντίληψη του εδαφικού προσδιορισμού του κράτους, αλλά το κρά-τος, η «πόλις», είναι οι Αθηναίοι και όχι η Αθήνα, και με τον όρο αυτό αναφέ-ρονταν όταν ήθελαν να προσδιορίσουν την πόλη. «Άνδρες γάρ πόλις». Η επικράτεια, ως στοιχείο της πόλεως δεν γνωρίζει βέβαια τη σύγχρονη, τεχνητή διαγραφή συνόρων, περιελάμβανε όμως το Άστυ και τις γύρω περιο-χές, οπότε η πόλη με κάποιο τρόπο οριοθετούνταν από βουνά και θάλασσες. Η Αθήνα, μετά τον Συνοικισμό ολοκληρώθηκε εδαφικά, με εξαίρεση την Σαλα-μίνα, η οποία ενσωματώθηκε τον 6ο αι. π.Χ. Τέλος, η εξουσία ως συστατικό στοιχείο του Κράτους παραπέμπει στο «αυτόνομο» της Αθηναϊκής πόλεως. Οι Αθηναίοι έχουν την δυνατότητα να πα-ράγουν οι ίδιοι αναγκαστικούς ρυθμιστικούς κανόνες, χωρίς κάποιος τρίτος να τους επιβάλλει στην πόλη. Επιλέγουν τους νόμους, τους άρχοντες αλλά και την πολιτική που ακολουθούν σε όλους τους τομείς. Παρόλα αυτά, θα πρέπει να τονιστεί το αδόκιμο του όρου 'εξουσία' όσον αφορά στη δημοκρατική Αθήνα, καθόσον η εξουσία προϋποθέτει και εξουσιαζόμενους, ενώ στην προκειμένη περίπτωση δεν υφίσταται καν αυτός ο διαχωρισμός, η πολιτική εξουσία ασκεί-ται από το σύνολο των πολιτών, οι πολίτες αυτοθεσμίζονται και αυτοκυβερνώ-νται.

¹¹¹ βλ. Δημητρόπουλος, 'Παραδόσεις Συνταγματικού δικαίου', Αθήνα 2001, σελ. 58
35

9.2 Η ΔΙΑΚΡΙΣΗ ΤΩΝ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΩΝ¹¹² Η ταύτιση της σημερινής τριχοτόμησης των λειτουργιών σε νομοθετική, εκτελεστική και δικαστική με τους αντίστοιχους όρους της αρχαιότητας (έκκλησιάζεις, ἄρχεις καὶ δικάζεις) είναι, με μια πρώτη ματιά, εύκολη αλλά και συνήθης. Ο όρος «ἄρχεις» υποδηλώνει την υπέρτατη εξουσία της πολιτείας και

μπορεί να παραλληλιστεί με τη σύγχρονη έννοια της εκτελεστικής εξουσίας. Στην αρχαία Αθήνα, η εξουσία αυτή ασκείται από τους άρχοντες, οι οποίοι εί-ναι και τα ανώτατα εκτελεστικά (διοικητικά) όργανα, ενώ μετά και τις μεταρ-ρυθμίσεις του Κλεισθένη, η εξουσία αυτή μεταφέρεται, στο μεγαλύτερο μέρος της στη Βουλή των Πεντακοσίων. Ο όρος «δικάζειν» αναφέρεται στην αρμοδιότητα των πολιτών που συμ-μετείχαν στα λαϊκά δικαστήρια και εύκολα μπορεί να παραλληλιστεί με τη σύγχρονη δικαστική εξουσία. Ο συσχετισμός όμως του «ἐκκλησιάζειν» με τη νομοθετική εξουσία δεν είναι τόσο αυτονόητος. Αρμοδιότητα της Εκκλησίας του Δήμου, της λαϊκής συνέλευσης ήταν η λήψη των σημαντικότερων αποφάσεων για την πόλη, μια αρμοδιότητα που δύσκολα μπορεί να θεωρηθεί αμιγώς νομοθετική. Κι αυτό γιατί οι αρχαίοι Έλληνες, όπως προαναφέρθηκε, θεωρούσαν την προέλευση των νόμων «θεία», οι νόμοι δηλαδή προϋπήρχαν της Πολιτείας και από άποψη συνταγματικού δικαίου η νομοθεσία ήταν προϊόν της θείας βούλησης και όχι της πόλης. Το αν οι Αθηναίοι προσάρμοσαν έτσι τους θεσμούς τους, ώστε ούτε να μην καταργούν μεν τους Νόμους, να μπορούν όμως να τους εξελίσσουν και να τους τροποποιούν, κατά τον Biscardi¹¹³ είναι ζήτημα πολιτικό και δεν άπτε-ται του «Συνταγματικού» δικαίου. 9.3 Η ΑΥΣΤΗΡΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ¹¹⁴ Η αυστηρότητα αποτελεί ένα από τα τυπικά χαρακτηριστικά του Συ-ντάγματος με την σύγχρονη έννοια και συνίσταται στη δυσκολία της διαδικα-σίας αναθεώρησης σε σχέση με εκείνη κατά την οποία μεταβάλλονται οι απλοί νόμοι. Πιο συγκεκριμένα, αφενός προβλέπεται ειδική διαδικασία αναθεώρη-σης για κάποιες διατάξεις, αφετέρου το ίδιο το Σύνταγμα μπορεί να αποκλείει κάποιες εξαιρετικά θεμελιώδεις διατάξεις από οποιαδήποτε μεταβολή (πρόκει-ται για τη λεγόμενη «σχετική» και «απόλυτη» αυστηρότητα). 112 βλ. σχετικά, Biscardi, ό.π., σελ. 122-124 113Biscardi, όπ.παρ., σελ 124 114 για το ζήτημα αυτό βλ. Δημητρόπουλου, 'Το Σύνταγμα ως βάση της έννομης τάξης', 2002 σελ. 237 επ - Biscardi,όπ.παρ. σελ. 117 επ.

36

Η αυστηρότητα του Συντάγματος -όπως και η τυπική υπεροχή του, η οποία όμως αναφέρεται στην ιεραρχία των κανόνων δικαίου και είναι ίδια για όλους τους συνταγματικούς κανόνες- αποτελεί φυσική συνέπεια του θεμελιώ-δους χαρακτήρα των διατάξεων που περιέχει. Αντανακλά την θέληση των κοι-νωνιών να διασφαλίσουν την διάρκεια των κανόνων εκείνων που προέκυψαν μέσα από κοινωνικοπολιτικές αναταραχές και αφορούν σε θέματα που η ιστο-ρία ανέδειξε ως θεμελιώδη. Ήδη στην αρχαία Ελλάδα, απαντάται η έννοια της αυστηρότητας των Νόμων. Οι Νόμοι, όπως προαναφέρθηκε θεωρούνταν προϊόν θείας βούλησης, προϋπήρχαν της Πολιτείας και αποτελούσαν προϋπόθεσή της. Η αλλαγή τους ήταν ένα γεγονός που εξαιρετικά σπάνια συνέβαινε. Παρόλα αυτά, όσο προχω-ρούσε ο εκδημοκρατισμός των θεσμών, τόσο αύξαινε η ανάγκη πλήρωσης κε-νών αλλά και τυχόν μεταρρύθμισης, δηλαδή τροποποίησης των Νόμων, ως α-ποτέλεσμα της ανάγκης της δημοκρατικής κοινωνίας να αυτοθεσμίζεται. Για το λόγο αυτό και με σκοπό την παρεμπόδιση της διαρκούς μεταβολής των Νό-μων, ήδη από την εποχή του Σόλωνα, ίσχυε μια ιδιαίτερη διαδικασία αναθεώ-ρησης, η οποία, μετά τις μεταρρυθμίσεις του Εφιάλτη απέκτησε την αυστηρή μορφή της «επιχειροτονίας των Νόμων», έτσι όπως περιγράφεται στον 'Κατά Τιμοκράτους' λόγο του Δημοσθένη¹¹⁵. Βέβαια, η αυστηρότητα αυτή δεν ταυ-τίζεται με την σύγχρονη, η οποία αποτελεί terminus technicus με συγκεκριμένο περιεχόμενο. 9.4 Η ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ Στη σύγχρονη εποχή, με τον όρο

«συνταγματικότητα», νοείται η συμ-φωνία των νόμων με το Σύνταγμα, τόσο ως προς την ουσία, όσο και ως προς το περιεχόμενο. Στην αρχαία Αθήνα είναι δύσκολο να αναζητήσουμε κάποια συνταγμα-τικότητα με τη σύγχρονη έννοια. Οι Νόμοι προστατεύονταν πολύ αυστηρά και το δικαίκο σύστημα ήταν αμιγώς κανονιστικό, γι' αυτό και ουσιαστικά δεν υπήρχαν Νόμοι κατώτερης ισχύος, οι οποίοι θα έπρεπε να είναι και συνταγμα-τικοί, αλλά όλοι οι Νόμοι είχαν ουσιαστικά την ίδια, αυξημένη, «συνταγματι-κή» δύναμη. Το μόνο σημείο για το οποίο λοιπόν θα μπορούσε να γίνει λόγος σχετικά με τη συνταγματικότητα είναι η δραστηριότητα των πολιτειακών οργάνων, ο τρόπος δηλαδή με τον οποίον εξασφαλιζόταν το γεγονός ότι οι δρα-στηριότητες και οι αποφάσεις τους δεν θα παρέβαιναν τους κείμενους Νόμους. 115 σχετικά με τη διαδικασία αυτή, βλ. παραπάνω κεφ. 8.2

37

9.4.1 Ο έλεγχος των αρχόντων Όσον αφορά στους «άρχοντες», πρέπει να είχαν λίγες δυνατότητες να παραβούν τους Νόμους, καθόσον οι αρμοδιότητές τους ήταν πολύ συγκεκριμέ-νες και περιορισμένες σε ειδικά θέματα. Αν αυτό όμως συνέβαινε, η δυνατότη-τα ελέγχου τους ήταν πολλαπλή. Από τα χρόνια του Σόλωνα, ίσχυε η λεγόμενη «δοκιμασία», η οποία με-τά και τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη επεκτάθηκε σε όλους τους άρχοντες αδιακρίτως, ενώ ο Εφιάλτης ήταν αυτός που πήρε την αρμοδιότητα αυτή από τον Άρειο Πάγο 116 και τη μετέθεσε στο ηλιαστικό δικαστήριο των θεσμοθετών, ενώ, ειδικά για τους «Εννέα Άρχοντες» και τους «βουλευτές» όρισε διπλή δο-κιμασία από τη Βουλή και από το δικαστήριο 117. Η δοκιμασία συνίστατο σε προκαταρκτικό, εξονυχιστικό έλεγχο του προσώπου που επρόκειτο να αναλάβει κάποιο αξίωμα, όσο δε σημαντικό-τερο ήταν το αξίωμα αυτό, τόσο περισσότερο σε βάθος ήταν ο έλεγχος. Ο έ-λεγχος αφορούσε τόσο τα τυπικά προσόντα του υποψήφιου άρχοντα, όπως η ιδιότητα του Αθηναίου πολίτη 118, όσο και ουσιαστικά, όπως το αν υπήρξε κα-λός γιος και πολίτης 119, ενώ στο τέλος ο μέλλων άρχοντας έπρεπε να προσκο-μίσει και μάρτυρες 120 που θα υποστήριζαν όλα αυτά του τα προσόντα. Ο έλεγχος των αρχόντων συνεχιζόταν και κατά τη διάρκεια της θητείας τους. Κατά τον Αριστοτέλη 121, κάθε πολίτης μπορεί να υποβάλει ενώ-πιον της Βουλής «είσαγγελία μή χρῆσθαι τοῖς νόμοις», οπότε σε περίπτωση κατα-δίκης, υπήρχε η δυνατότητα έφεσης στο δικαστήριο. Επίσης, η Βουλή όριζε με κλήρο δέκα λογιστές, οι οποίοι σε κάθε πρυτανεία έλεγχαν τα δημοσιονομικά των αρχόντων 122 και, αν αποφαίνονταν θετικά σχετικά με την ύπαρξη ατασθα-λιών, παραπέμπονταν στο δικαστήριο ή τους επιβαλλόταν κάποιο πρόστιμο 123. Τέλος, κατά τη διάρκεια οποιασδήποτε πρυτανείας, οι άρχοντες ελέγχονταν και από την λαϊκή συνέλευση με τη λεγόμενη «έπιχειροτονία» 124, οπότε οι πολίτες ερωτούνταν αν οι άρχοντες εκτελούν σωστά τα καθήκοντά τους, διαδικασία που δεν απέφευγαν ούτε οι στρατηγοί. Με το τέλος της θητείας τους, οι άρχοντες έπρεπε να δώσουν ξανά λόγο για τα δημοσιονομικά στους λογιστές και αν πάλι υπήρχαν υπό-νοιες, παραπέμπονταν σε δίκη στο δικαστήριο και αν καταδικάζονταν, όφειλαν να καταβάλουν το δεκαπλάσιο του ποσού που καταχράστηκαν ή με το οποίο δωροδοκήθηκαν. Όφειλαν, δε, να αποκαταστήσουν όποια ζημία είχαν προκαλέσει 125. Τέλος, υπήρχαν και τα «εϋθυνα». Οι δέκα «εϋθυνα» ορίζονταν από τη Βουλή και ο καθένας, μαζί με τους δύο παρέδρους του, καθόταν επί 116 Πλούταρχου, 'Κίμων', 15 117 Στεφανόπουλου, όπ.παρ. σελ 487 118 Δημοσθένους, 'Προς Ευβουλίδην', 66-67 - Αριστοτέλη, 'Αθηναίων Πολιτεία' 55.3 119 Λυσία, 'Υπέρ Μαντιθέου', 3 και 9 120 Αριστοτέλους, 'Αθηναίων Πολιτεία', 55.3 121 Αριστοτέλους, 'Αθηναίων Πολιτεία', 45.2 122 Αριστοτέλους, 'Αθηναίων Πολιτεία',

48.3 123 βλ. Mac Dowell, όπ.παρ. σελ. 261-262 - Δείναρχος, 'Κατά Φιλοκλεούς', 17 124 Αριστοτέλους, 'Αθηναίων Πολιτεία', 43.4 125 Αριστοτέλους, 'Αθηναίων Πολιτεία', 54.2 38

τρεις ημέρες μπροστά στο άγαλμα του ενός από τους δέκα επώνυμους ήρωες της φυλής και δέχονταν γραπτές καταγγελίες κατά αρχόντων. Αφού απέρριπταν τις, για διάφορους λόγους, νομικά απαράδεκτες, παρέπεμπαν τις υπόλοιπες είτε στους κατά δήμους δικαστές, αν ήταν τα αδικήματα ιδιωτικά, είτε στους θεσμοθέτες, αν τα αδικήματα ήταν δημόσια, οπότε και ακολουθούσε δίκη¹²⁶. Αυτές ήταν οι εγγυήσεις που προσέφεραν οι αθηναϊκοί Νόμοι, προκειμένου να αποφεύγεται οποιαδήποτε παράβασή τους από τους άρχοντες. Πρέπει όμως να τονιστεί ότι η μεγαλύτερη εγγύηση προς αυτήν την κατεύθυνση ήταν το δικαίωμα του οποιουδήποτε πολίτη να εφεσιβάλλει τις αποφάσεις των αρχόντων που τους έβλαπταν στο δικαστήριο της Ηλιαίας. 9.4.2 Ο έλεγχος της λαϊκής συνέλευσης Η παράβαση Νόμων από την λαϊκή συνέλευση, λόγω πολιτικών παθών, ήταν πιο πιθανή, οπότε η συνταγματικότητα των αποφάσεων της εξασφαλιζόταν με διάφορους τρόπους. Κατ' αρχήν, προκειμένου να εισαχθεί ένα θέμα στη συνέλευση, έπρεπε να έχει συζητηθεί πρώτα στη Βουλή και να έχει εκδοθεί «προβούλευμα». Η αρμοδιότητα αυτή της βουλής δεν ήταν αποφασιστική, όμως αποτελούσε απαραίτητη προϋπόθεση προκειμένου να εισαχθεί το ζήτημα στη συνέλευση¹²⁷. Ακόλουθα, η συνέλευση υποχρεούνταν να συζητήσει το ζήτημα εντός ορισμένου χρόνου, ειδάλως η διαδικασία του προβουλεύματος έπρεπε να επαναληφθεί¹²⁸. Αν, παρόλα αυτά, η συνέλευση ελάμβανε απόφαση που αντιτιθόταν στους Νόμους, αναλάμβανε την ευθύνη αυτός που πρότεινε το ψήφισμα, με την αναγραφή του ονόματός του στην αρχή του. Τότε, ο κάθε πολίτης μπορούσε να στραφεί εναντίον του με «γραφή παρανόμων»¹²⁹, με την αιτιολογία ότι δεν είχαν τηρηθεί οι απαραίτητοι τύποι ή ότι το κατ' ουσίαν περιεχόμενο ήταν αντισυνταγματικό. ¹²⁶ Αριστοτέλους, 'Αθηναίων Πολιτεία', 48.4-5 ¹²⁷ Αριστοτέλους, 'Αθηναίων Πολιτεία', 45.4 ¹²⁸ Δημοσθένους, 'Κατ' Αριστοκράτους', 92 ¹²⁹ Αριστοτέλους, 'Αθηναίων Πολιτεία', 45.4 39

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 10 Η ΑΜΕΣΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΑΘΗΝΑ 10.1 Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟ ΔΗΜΟΨΗΦΙΣΜΑ ΩΣ ΘΕΜΕΛΙΩΔΗΣ ΘΕΣΜΟΣ Η Δημοκρατία είναι το πολίτευμα εκείνο κατά το οποίο ο λαός παίρνει μόνος του τις πολιτικές αποφάσεις, όπως άλλωστε καταδεικνύει και η ετυμολογία του όρου. Στη σύγχρονη εποχή γίνεται διάκριση ανάμεσα στην έμμεση και την άμεση δημοκρατία, πράγμα που όμως δεν μπορεί παρά να θεωρηθεί εσφαλμένο. Η Δημοκρατία δεν υπάρχει με αντιπροσώπους, γιατί τότε δεν είναι δημοκρατία. Η Δημοκρατία μόνο ως άμεση μπορεί να νοηθεί, όταν δηλαδή ο λαός παίρνει τις βασικές πολιτικές αποφάσεις μόνος και όχι όταν κάποιοι αποφασίζουν για αυτόν. Βάσει των παραπάνω, και αναφορικά με τη σύγχρονη εποχή, ένα πολίτευμα τότε μπορεί να χαρακτηριστεί δημοκρατικό, όταν παρέχεται η δυνατότητα στον λαό να αποφασίζει δεσμευτικά για τα μείζονος σημασίας ζητήματα του κράτους. Καταλυτικός προς αυτήν την κατεύθυνση κρίνεται ο θεσμός του δημοψηφίσματος. Το δημοψήφισμα¹³⁰ αποτελεί σήμερα τον ουσιαστικότερο και πλέον θεμελιώδη θεσμό 'άμεσης' δημοκρατίας, η δε ύπαρξη αλλά και ο τρόπος με τον οποίο ρυθμίζεται ειδικότερα σε κάθε κράτος καθρεφτίζουν το βαθμό δημοκρατικότητάς του. Ως δημοψήφισμα ο ορίζεται «η για βασικά θέματα και σύμφωνα με τις συνταγματικές αρχές που διέπουν τη γραπτή ψήφο και ψηφοφορία λαμβανόμενη από το εκλογικό σώμα ως ανώτατο όργανο του κράτους»¹³¹. Η σύγχρονη αυτή έννοια του δημοψηφίσματος, ως terminal technicus, συνίσταται τόσο από ουσιαστικά (απόφαση του

λαού, βασικά ζητήματα), όσο και από τυ-πικά χαρακτηριστικά, που αφορούν στη διαδικασία που ακολουθείται. 10.2 Η ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΑΘΗΝΑ Η αρχαία Αθήνα υπήρξε η πόλη στην οποία πραγματώθηκε το πολίτευ-μα της δημοκρατίας, υπήρξε δηλαδή μια πόλη στην οποία η απόφαση για τα βασικότερα ζητήματα αποτελούσε έργο της λαϊκής συνέλευσης. Αυτό βέβαια δεν συνέβη ακαριαία, αλλά χρειάστηκε να περάσει από διάφορα εξελικτικά στάδια, προκειμένου να φτάσει σε μια αρκετά ολοκληρωμένη μορφή. Στην 130 γενικά για το δημοψήφισμα, βλ. Δημητρόπουλου, 'Το δημοψήφισμα' Δημητρόπουλου, 'Παραδό-σεις Συνταγματικού δικαίου - τόμος Β'», σελ. 476 131 Δημητρόπουλου, 'Παραδόσεις Συνταγματικού δικαίου - τόμος Β'», σελ. 476

40

πρώιμη μορφή της, πολλές καίριες αρμοδιότητες υπάγονται στον αριστοκρατι-κής καταγωγής Άρειο Πάγο. Αργότερα, όμως, η λαϊκή συνέλευση, η Εκκλησία του Δήμου αναδεικνύεται ως το ανώτατο πολιτειακό όργανο και οι Αθηναίοι πολίτες γίνονται κύριοι της πολιτείας. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Αρι-στοτέλης «δημός ἐστὶν ὁ κρατῶν» 132 . Κύρια αρμοδιότητα της λαϊκής συνέλευσης είναι η λήψη των σημαντι-κότερων πολιτικών αποφάσεων. Η λαϊκή συνέλευση είναι το όργανο όπου πρωτοεμφανίστηκε η ουσιαστική έννοια του δημοψηφίσματος, ως τρόπος λή-ψης αποφάσεων, ταυτιζόμενη με την ίδια την ουσία της δημοκρατίας. Άλλω-στε, η διαφορά μεταξύ των δύο δεν είναι παρά ποσοτική : η δημοκρατία είναι η λήψη των σοβαρότερων αποφάσεων από τον δήμο, ενώ το δημοψήφισμα αφο-ρά σε μια συγκεκριμένη απόφαση. Πιο συγκεκριμένα, το δικαίωμα πρότασης νόμου, η δημοψηφισματική πρωτοβουλία ανήκε στον κάθε πολίτη -και όχι σε κάποιο πολιτειακό όργανο- ο οποίος και δικαιούταν, μέσα από μια ορισμένη διαδικασία¹³³, να υποβάλει στη συνέλευση έναν νόμο προς ψήφιση. Είναι ένα δικαίωμα άρρηκτα συνδεδεμένο με την ίδια την έννοια της Δημοκρατίας, αφού ανοίγει τον δρόμο προς την αυ-τοθέσμιση των Πολιτών. Στην αποφασιστική αρμοδιότητα της Εκκλησίας ανή-κουν τα πλέον ζωτικά ζητήματα της πόλης, όπως τα θέματα ειρήνης, πολέμου, εξωτερικής πολιτικής, ο έλεγχος των αρχόντων ή ο οστρακισμός. Κρίσιμο όμως είναι να τονίσουμε το γεγονός ότι σε όλες αυτές τις δια-δικασίες εμπλέκεται ένα άλλο όργανο, η Βουλή, η οποία εκδίδει τα απαραίτη-τα, για την άσκηση της αποφασιστικής αρμοδιότητας της συνέλευσης προβου-λεύματα, που σε κάποιο βαθμό θα επηρέαζαν την νομοθετική διαδικασία. Ο εισαγωγικός των ψηφισμάτων τύπος «ἔδοξε τῇ Βουλῇ καὶ τῷ Δήμῳ» είναι ο πλέον συνήθης, όμως είναι βέβαιο ότι η Εκκλησία, όταν επρόκειτο για κρίσιμο ζήτημα αποφάσιζε αδέσμευτη από κάθε προηγούμενη απόφαση της Βουλής¹³⁴.

132 Αριστοτέλους, 'Αθηναίων Πολιτεία', 41.2.26 133 βλ, παραπάνω κεφ. 8.2 134 βλ. Jones, 'Athenian Democracy', σελ. 114 επ 41

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 11 ΤΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ 11.1 ΤΑ ΘΕΜΕΛΙΩΔΗ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ Την εποχή του δυτικού συνταγματισμού, τα θεμελιώδη συνταγματικά δικαιώματα διαμορφώθηκαν ως αντιστάθμισμα στις υπέρμετρες εξουσίες του Κράτους και το περιεχόμενό τους απόλυτο και αμυντικό, δηλαδή απέκρουε τις οποιεσδήποτε κρατικές παραβιάσεις. Στη σύγχρονη εποχή, με τη μετάβαση στο κοινωνικό κράτος δικαίου, το περιεχόμενο των Συνταγματικών Δικαιωμάτων μεταβλήθηκε και εκτός από αμυντικό, είναι και προστατευτικό και εξασφαλι-στικό. Παράλληλα διευρύνθηκε και η κανονιστική τους ισχύς, επεκτεινόμενη και σε σχέσεις ιδιωτικού δικαίου, που κατά την παραδοσιακή θεωρία, ρυθμίζο-νται μόνο από το ιδιωτικό δίκαιο¹³⁵. Στην αρχαία Αθήνα, η έννοια των

ατομικών και κοινωνικών δικαιωμά-των, έτσι όπως έχει διαμορφωθεί σήμερα, είναι άγνωστη. Η ταύτιση του πολί-τη με την πόλη καθιστά άνευ ουσίας την θέσπιση οποιωνδήποτε νόμων, οι ο-ποίοι να τον προστατεύουν από την «κρατική» εξουσία, ακριβώς επειδή τέτοια εξουσία δεν υπάρχει. Το αντίπαλο δέος του κράτους, που στη σύγχρονη εποχή απειλεί τα δικαιώματα των πολιτών, εδώ εκλείπει. Στη δημοκρατική πόλη, η ελευθερία και η ισότητα των πολιτών συνυφαίνεται και εξασφαλίζεται μέσα από την ελευθερία της πόλης και τη λειτουργία των Νόμων. Όταν η πόλη είναι ελεύθερη, τότε και ο πολίτης είναι ελεύθερος. Η έννοια της ιδιωτικής σφαίρας και ενός δικαιώματος αυτοτελούς έναντι των άλλων δεν νοείται μέσα σε μια πολιτική κοινότητα με τη βαθιά έννοια του όρου. Εντούτοις, η ελευθερία, η ισότητα αλλά και η ισηγορία, όπως και η δη-μοκρατία, δεν ήταν πάντα αυτονόητες, αλλά εμφανίστηκαν παράλληλα και ο-λοκληρώθηκαν μέσα από ένα μεγάλο στάδιο εξέλιξης. Στα πρώιμα χρόνια της Δημοκρατίας, την εποχή δηλαδή που εμφανί-στηκε ο Κλεισθένης και αργότερα, η ισότητα και η ελευθερία των πολιτών δεν είναι τόσο εκτεταμένες. Σίγουρα, η νέα διάρθρωση σε 10 φυλές, με κριτήριο καθαρά τοπικό, ήταν το ορόσημο αυτής της διαδικασίας. Πλέον, όλοι οι Αθη-ναίοι είναι πολίτες, χωρίς κανένα ιεραρχικό κριτήριο καταγωγής ή εισοδήμα-τος. Αυτό όμως δεν σήμανε και την κατάρρευση όλων των προνομίων' η παθη-τική ισονομία (ισότητα έναντι του νόμου) δεν ακολουθήθηκε άμεσα από την ενεργητική ισότητα, καθόσον οι θήτες αποκλείονταν για καιρό ακόμα από τα δημόσια αξιώματα. Τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη, θα ακολουθήσει η θέσπιση της «ι-σηγορίας», ως δικαιώματος όλων των πολιτών να μιλούν στην Εκκλησία του Δήμου¹³⁶, της «δια κλήρου» εκλογής των αρχόντων, αρχικά μόνο ανάμεσα σε 135 για τη σύγχρονη αλλά και την παραδοσιακή έννοια των θεμελιωδών δικαιωμάτων, βλ. Δημητρό-πουλου, 'Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου- Συνταγματικά Δικαιώματα' (τόμος Γ') 136 βλ. Ober, 'Μάζες και Ελίτ στη Δημοκρατική, 1989/ εκδ. Αθήνα 2003, σελ.125 42

όσους είχαν υποδειχτεί από τον Δήμο¹³⁷, καθώς και η καίρια παρέμβαση του Εφιάλτη στις αρμοδιότητες του Αρείου Πάγου και η ταυτόχρονη μεταφορά τους στη Βουλή και την Εκκλησία¹³⁸. Λίγο αργότερα και οι ζευγίτες μπορούν να καταλαμβάνουν αξιώματα¹³⁹, ενώ θεσπίζεται και η «αντιμισθία» των αρχό-ντων και των πρυτάνεων, προκειμένου να διευκολυνθούν οι οικονομικά ασθε-νέστεροι Αθηναίοι στην ανάληψη αξιωμάτων¹⁴⁰. Εξαιρετικό ενδιαφέρον, τέ-λος, παρουσιάζει η θέσπιση της αντιμισθίας των δικαστών¹⁴¹ αλλά και το γε-γονός ότι οι θήτες μόλις τον 4ο αιώνα φέρονται με βεβαιότητα να καταλαμβάνά-νουν δημόσια αξιώματα¹⁴². Γίνεται λοιπόν αντιληπτό ότι η δημοκρατία πέρασε από διάφορες δια-βαθμίσεις και έφτασε σε ένα υψηλό σημείο αρκετά αργότερα από όταν τέθη-καν οι βάσεις της από τον Σόλωνα και κυρίως τον Κλεισθένη. Στο σημείο όμως αυτό και αναφορικά με την ελευθερία, την ισότητα και αρχαία αθηναϊκή δημοκρατία κατ' επέκταση, τίθεται ένα καίριο ερώτημα. Ό-πως προαναφέρθηκε, όσο είναι ελεύθερη η πόλις, τόσο είναι ελεύθεροι και οι πολίτες, γιατί 'πόλις' και 'πολίτες' ταυτίζονται στην αρχαία Αθήνα, οι πολίτες είναι η πόλη. Η απάντηση λοιπόν στο ερώτημα ποιοι είναι αυτοί οι πολίτες, θα είναι κρίσιμη για την απάντηση στο ερώτημα ποιους αφορούσε η ελευθερία, η ισότητα, η ισηγορία και η Δημοκρατία., ποιους τελικά αφορούσε η Πολιτεία των Αθηναίων. 11.2 ΟΙ ΠΟΛΙΤΕΣ Κατά την εποχή που προηγήθηκε του Κλεισθένη, η ιδιότητα του 'Πολί-τη' απονεμόταν κατά το χρόνο της ενηλικίωσής τους, στους άρρενες Αθηναί-ους μέσω των φρατριών¹⁴³. Μετά τον Κλεισθένη, παρέμειναν οι προϋποθέσεις της ενηλικιότητας και της

Αθηναϊκής καταγωγής, ενώ από τα χρόνια του Περι-κλή απαιτείται να είναι και η μητέρα Αθηναία, πράγμα που περιορίζει τον Δή-μο. Παράλληλα, η ιδιότητα του πολίτη, σε διάφορες περιόδους και με διαφορε-τική ένταση, απονέμεται με πολιτογράφηση. Αν αναλογιστεί κανείς τη σύνθεση της αθηναϊκής πόλεως, εύκολα μπο-ρεί να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι οι πολίτες δεν αποτελούσαν παρά μια ισχνή μειοψηφία του πληθυσμού. Οι γυναίκες, τα παιδιά, οι δούλοι, αλλά και μέτοικοι δεν αναγνωρίζονται ως πολίτες, ούτε μετέχουν της πολιτείας. Η Δη-μοκρατία δεν τους αφορά, όμως η συμβολή όλων στην οικονομική και κοινω-νική ζωή της Αθήνας υπήρξε «όρος ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ». Και είναι η καταπίεση και ο αποκλεισμός όλως αυτών των κοινωνικών ομάδων που έκανε τους Αθη-ναίους να μπορούν να αφοσιωθούν στην πολιτική ζωή της χώρας, ώστε ο πολί-

137 Αριστοτέλους, 'Αθηναίων Πολιτεία', 22.5 138 Αριστοτέλους, 'Αθηναίων Πολιτεία', 25.2 - Πλούταρχου, 'Περικλής' 9-10 139 Αριστοτέλους, 'Αθηναίων Πολιτεία', 26.2 140 Αριστοτέλους, 'Αθηναίων Πολιτεία', 29.5 141 Αριστοτέλους, 'Αθηναίων Πολιτεία', 27.4 - Πλούταρχου, 'Περικλής' 9.3-4 142 Αριστοτέλους, 'Αθηναίων Πολιτεία', 7.4 και 47.1 143 βλ. Βελισσαροπούλου-Καράκωστα, 'Θεσμοί της Αρχαιότητας-Η Πόλις', , 1987, σελ. 114.

43

της να θεωρείται «ζών πολιτικό». Παράλληλα, δε, με αυτούς έβαινε και μια μεγάλη πλειοψηφία των φτωχών Αθηναίων πολιτών, οι οποίοι ασχολούμενοι με τα προς το ζην, μάλλον αδυνατούσαν να παρακολουθούν επισταμένα τον πολιτικό βίο της πόλης, χωρίς όμως αυτό να αναιρεί το γεγονός ότι, τουλάχισ-στον στα εξαιρετικά ουσιώδη ζητήματα είχαν τη δυνατότητα να επεμβαίνουν.

44

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 12 ΕΠΙΛΟΓΟΣ Η προϊστορία των σύγχρονων Συνταγμάτων ξεκίνησε από την αρχαία Ελλάδα και, σε πολλά σημεία, οι ομοιότητες των αρχαίων θεμελιωδών κανό-νων φαίνονται πιο έντονες από ότι σε μεταγενέστερα συνταγματικά μορφώμα-τα. Στην αρχαία Αθήνα, η πολιτειακή και ταυτόχρονα πολιτική εξέλιξη εί-ναι αξιοσημείωτες, όχι μόνο για λόγους ιστορικούς, αλλά κυρίως για τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίστηκαν και ρυθμίστηκαν όλα τα ζητήματα της πολιτεί-ας. Η απόπειρα αυτή, σε χρόνους εξαιρετικά μακρινούς, και η εγκαθίδρυση της Δημοκρατίας με άμεση συμμετοχή των πολιτών στα κοινά δεν μπορεί παρά να αποτελεί αντικείμενο μελέτης. Κρίσιμο όμως είναι να τονιστεί το γεγονός ότι η εφαρμογή όλων αυτών των ρυθμίσεων και προσέκρουσε σε πολλά προβλήματα¹⁴⁴, όντας συχνά ανεπαρκής, και απέκλεισε την μεγάλη πλειοψη-φία του λαού από τα κοινά. Το να θεωρείται η Αθήνα ως πρότυπο κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης για τη σύγχρονη εποχή είναι ατυχές και προβληματι-κό. Αντίθετα, η αφαιρετική μελέτη των θεσμών και οι ιδέες που αναπτύχθηκαν γύρω από τη θέση του ανθρώπου και του πολίτη σε μια κοινοτική οργάνωση, είναι σημεία δεκτικά προβληματισμού και έμπνευσης. 144 χαρακτηριστική είναι η περίπτωση εκφυλισμού του θεσμού του εξοστρακισμού 45